

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

EMEVÎLER DÖNEMİNDE SİYASÎ HİTABET

Yüksek Lisans Tezi

Muhammet HAN

Danışman

Prof. Dr. Süleyman TÜLÜCE

Erzincan/2020

TEZ BİLDİRİMİ

“EMEVLER DÖNEMİNDE SİYASÎ HİTABET” isimli “Yüksek Lisans” tezini tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim. --/--/--

Muhammet HAN



EMEVÎLER DÖNEMİNDE SİYASÎ HİTABET

Muhammet HAN

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans, 2020

Danışman: Prof. Dr. Süleyman TÜLÜCE

ÖZET

Bu çalışmamız, Arap edebiyatı nesir türlerinden biri olan hitabetin Câhiliye Dönemi diye adlandırılan (m.500) Sadru'l İslâm Dönemi öncesinden başlayarak Emevîler Dönemi'nin sonuna (m.750) kadar geçirdiği süreci ele alıp konu edinmektedir. Özellikle de Emevîler Dönemi'nde hitabetin asıl amacının siyasî bir propaganda aracı olduğu ve bu durumun sebepleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada Arap edebiyatının hitabet alanında yazılmış eski kaynaklara ve modern dönemde yapılmış araştırmalara başvurulmakla birlikte birinci bölümde Câhiliye dönemi ve Sadru'l İslâm Dönemi hitabeti, temsilcileri ve dönemin hutbe örneklerine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise Emevîler Dönemi hitabeti, temsilcileri, hutbe örnekleri ve hitabetin siyasî bir propaganda aracı haline gelmesinin nedenleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hitabet, Emevî, Siyaset, Hutbe, Siyasî Propaganda.

POLITICAL ORATORY IN THE PREIOD OF Umayyads

Muhammet HAN

Erzincan Binali Yıldırım University Social Sciences Institute

Department of Basic Islamic Sciences

Master thesis, Erzincan 2020

Thesis Advisor: Prof. Dr. Süleyman TÖLÜCE

ABSTRACT

This study deals with the process of oratory, which is one of the prose genres in Arabic literature, starting from the pre-Sadru'l Islamic Period (m.500) to the end of the Umayyad Period (m.750). Especially in the Umayyad Period, the main purpose of oratory was a political propaganda tool and the reasons for this situation were tried to be explained.

In this study, the old sources written in the field of oratory of Arabic literature and the researches made in the modern period were used. In the first part, the oratoring, representatives and examples of sermons of the Age of Ignorance and Sadru'l Islamic Period were given. In the second part, the oratory of the Umayyad Period, its representatives, examples of sermons and the reasons why rhetoric became a political propaganda tool were discussed.

Key words: Oratory, Umayyad, Politics, Sermon, Political Propaganda.

ÖN SÖZ

Âlemlerin Rabbi olan Allah’a hamd olsun, salât ve selâm O’nun kulu ve elçisi sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.)’ya O’nun aile ve ashabının üzerine olsun.

Allah’ın insanlara vermiş olduğu ayrıca insanı diğer mahlûklardan ayırt eden en önemli özelliği hiç şüphesiz düşünme ve düşündüğünü ifade etme yeteneğidir. Her insan düşüncelerini dile getirip karşısındakini etkilemek, muhataplarıyla anlaşmak veya onları alt etmek, bilgilerini etkili bir şekilde karşısındakine aktarmak vb. nedenlerden dolayı hitabete ihtiyaç duyar. Başka bir deyişle insan doğumundan ölümüne kadar her alanda hayatının her anında konuşmaya muhtaçtır. Bu konuşma fiilini yerine getirirken de etkili ve güzel konuşma diye tabir edilen hitabetin önemi hiç de az değildir.

Hitabet; ilk insan olan Hz. Âdem (a.s.)’den beri var olan ve kendini sürekli geliştiren bir sanattır. Biz de bu çalışmamızın ilk bölümünde Arap edebiyatında önemli bir yeri olan hitabetin tanımını ve çeşitlerini, Câhiliye döneminden Sadru’l İslâm dönemine kadar nasıl bir gelişim sürecinden geçtiğini ve hangi amaçlarla kullanıldığını dile getirmeye çalıştık. Çalışmamızın ikinci bölümünde ise hitabetin altın çağı diyebileceğimiz Emevîler dönemi hitabetini ve özellikle siyasî bir propaganda aracı olarak kullanılmasının nedenlerini ele almaya çalıştık.

Âcizane yapmış olduğum bu çalışmama vesile olan Sayın Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ hocama, dualarını eksik etmeyen anneme, babama, hiçbir yardımını esirgemeyen eşime, kardeşlerime ayrıca çalışma sürecinde bana yardımcı olan tanıdığım günden belli bana güvenip, her türlü desteğini esirgemeyen ve çalışmamda çok emeği bulunan Sayın Prof. Dr. Süleyman TÛLÛCE hocama teşekkür bir borç bilir, bu çalışmamı son öğrencisi olmam sebebiyle kendisine hediye etmekten kıvanç duyarım.

Muhammet HAN

ERZİNCAN 2020

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ	I
ÖZET	II
ABSTRACT	III
ÖN SÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
1. Amaç ve Kapsam	2
2. Yöntem	3
3. Benzer Çalışmalar ve Tezin Önemi	3
I. BÖLÜM	
HİTABET SANATI VE EMEVÎLER DÖNEMİNE KADAR ARAPLARDA	
HİTABET	5
1. Hitabet	5
1.1. Hitabetin Konusu ve Amacı	5
1.2. Hitabetin Önemi	6
1.3. Hitabet Çeşitleri	7
1.3.1. Dinî Hitabet	8
1.3.2. Siyasî ve Diplomatik Hitabet	9
1.3.3. Askerî Hitabet	9
2. Câhiliye Dönemi Araplarda Hitabet	10
2.1. Câhiliye Dönemi Meşhur Hatipleri	13
2.1.1. Kus b. Sâide (قس بن ساعدة) (ö. 600)	13
2.1.2. Eksem b. Sayfî (أكثم بن صيفي) (ö. 612)	15
2.1.3. Alkame b. Ulâse (علقمة بن علاثة) (ö. 641)	17
2.2. Câhiliye Döneminde Hitabeti Gerektiren Faktörler	20
2.3. Câhiliye Dönemi Hitabetinin Genel Özellikleri	21

3. Sadru'l İslâm Döneminde Araplarda Hitabet.....	25
3.1. Asr-ı Saâdet Döneminde Hitabet ve Sadru'l İslâm Döneminin İlk Hatibi	25
3.2. Râşid Halifeler Döneminde Hitabet	33
3.3. Sadru'l İslâm Döneminde Meşhur Hatiplerden Bazıları	41
3.3.1. Hz. Âişe (عائشة بنت أبي بكر) (ö. 678) ve Hutbeleri.....	41
3.3.2. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (أبو موسى الأشعري) (ö.662-63) ve Hutbeleri.....	43
3.3.3. Amr b. As (عمرو بن العاص) (ö.664) ve Hutbeleri	44
3.4. Sadru'l İslâm Dönemi Hitabetinin Genel Özellikleri.....	45

II.BÖLÜM

EMEVLER DÖNEMİNDE HİTABET VE SİYASÎ HİTABETİN GELİŞMESİ.....	49
1. Emevîler Döneminde Araplarda Hitabet.....	49
2. Emevîler Döneminde Hitabetin Siyasi Propaganda Aracı Olarak Kullanılmasının Nedenleri.....	52
2.1. Hilafet Tartışmaları	53
2.2. Hilafetin Saltanata Dönüştürülmek İstenmesi	54
2.3. Yöneticilerin Yaptıklarının Meşru Olduklarını Savunmaları.....	57
2.4. Yönetime İtaat Edilmesi.....	61
2.5. Kabilecilik, Hizipçilik ve Taassup	62
2.6. Cihada Teşvik.....	64
2.7. Fetihler Sonucu Genişleyen Sınırlar.....	64
3. Emevîler Döneminde Meşhur Hatiplerden Bazıları	65
3.1. İlk Halife Muâviye b. Ebu Süfyan (معاوية بن أبي سفيان) (ö. 60/680)	65
3.2. Ahnef b. Kays et-Temîmî (الأحنف بن قيس) (ö. 67/686-87)	67
3.3. Ziyâd b. Ebîh (زياد بن أبيه) (ö. 53/673)	69
3.4. Sahnân el-Vâilî (سحبان الوائلي) (ö. I. yüzyıl sonları / VIII. yüzyılın başları)	71
3.5. Abdülmelik b. Mervân (عبد الملك بن مروان) (ö. 86/705).....	73
3.6. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (الحجاج بن يوسف الثقفي) (ö. 95/714).....	74

3.7. Ömer b. Abdulazîz (عمر بن عبد العزيز) (ö. 101/720).....	77
3.8. Târık b. Ziyâd (طارق بن زياد) (ö. 102/720).....	79
3.9. Vâsıl b. Atâ (واصل بن عطاء) (ö. 131/748)	81
4. Emevîler Dönemi Hitabetinin Genel Özellikleri.....	85
5. Sadru'l İslâm Dönemi ve Emevîler Dönemi Hutbeleri Arasındaki Farklar.....	86
SONUÇ	87
KAYNAKLAR.....	89



KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhi's-Selâm
b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
c.c.	: Celle Celâluhu
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
m.	: Milâdî
mad.	: Maddesi
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:Tahkik eden
ts.	:Tarihsiz
v.b	: Ve benzeri
y.	:Yıl
yay.	:Yayınları

GİRİŞ

İnsan fıtratı gereği diğer varlıklardan farklı olarak düşünme ve düşündüğünü ifade etme yetisiyle yaratılmıştır. Her insan düşüncesini anlatması ve ifade etmesi gerektiğinin farkındadır. Bunu da ancak konuşarak yapabilir. Fakat konuşmaya muhtaç olan insan için bilgi, ilim vb. kadar önemli olan şey, kendini daha iyi nasıl ifade edebileceğidir. İşte tam olarak bu durumda insan hitabete ihtiyaç duymaktadır. Çünkü güzel konuşma diye ifade edebileceğimiz hitabet¹, insan hayatının tüm aşamasında bireyi, grubu ya da toplumları yönlendirici ve sürükleyici etkiye sahiptir.

Câhiliye dönemi Arap edebiyatının nesir türlerinden biri olan hitabet, o dönemde toplum tarafından önemseniyordu. Hemen her kabilenin sözcülüğünü yapan en az bir hatibi vardı. Bu dönemde hitabet; bir kabile reisini, toplumun ileri gelen insanlarını, putlarını vb. övmek ya da muhatabının noksanlıklarını dile getirip kendilerine taraftar toplayabilmek amacıyla kullanılmaktaydı. İnsanları etkileyebilmek, söylediği sözü beğendirebilmek ve düşüncesini ona kabul ettirmek hayli zorlu bir iştir. Ancak bu dönem hatipleri, insanları söylediklerine ikna edip muazzam bir şekilde etkileri altına alabiliyordu. Bu sebeple o dönemde bir sürü edip, şair, söz üstadı bulunuyordu.²

İslâm ile birlikte müstakil bir sanat haline gelen hitabet, bu dönemde cihada teşvik, insanları İslâm'a davet, Müslümanlar arasında meydana gelen ihtilafları çözebilmek vb. sebeplerden dolayı daha da önem kazanmış ve yaygın hale gelmiştir. Hatta bu dönemde hitabet, Câhiliye döneminde önemli bir yer tutan şiirin önemini yok etmiş, onu ikinci plana atmayı başarmıştır.³ Bu durumun meydana gelmesinde Kur'an ve hadislerin, Hz. Peygamber'in hutbelerinin etkisi oldukça fazladır. Öyle ki sert mizacıyla, cesurluğuyla ün salmış Hz. Ömer, Hz. Peygamber'i öldürmeye giderken kız kardeşinin okuduğu âyetleri duyduğunda çok etkilenmiş ve Müslüman olmuştur.

¹ Mahmud Kaya, "Hitabet" mad, *DİA*, XVIII, s.156.

² Şevki Dayf, *Târihu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-Câhili)*, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1960, s. 419.

³ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mektebetu'l Hâncî, 7.Baskı, Kahire 1418/1998, I, s. 241.

Emevîler dönemi hitabeti, Arap edebiyatı bakımından büyük bir öneme sahiptir. Bu dönem hitabetinin kendinden sonraki dönemleri de etkilediği bir gerçektir. Ancak hem iç karışıklıklar hem de fetihlerle uğraşılan bu dönemde ilim, sanat, edebiyat, tercüme gibi kültürel alanların gelişmesine siyasî çalkantılar engel olmamıştır. Çünkü bu dönemde sayısı oldukça fazla olan siyasî ve itikadî gruplar ortaya çıkmıştır. Böylelikle pek çok çekişme ve münakaşalar yaşanmıştır. Her bir grup, topluluk kendi görüşünün doğruluğunu anlatmak ve kendine yeni taraftarlar bulmak amacıyla hitabete sıkça başvurmuştur. Öyle ki hemen her bir grup kendi düşünce ve görüşlerini savunması, anlatması için hatipler yetiştirmeye başlamıştır. Hatta bu dönemde hatiplik, halifelerin veya valilerin bizzat yerine getirdiği bir görev olmuştur. Emevî yöneticileri, yönetimlerinin meşru olduğunu anlatmak ve kendilerine karşı çıkanları susturmak amacıyla hitabeti adeta bir silah olarak kullanmış ve gelişmesini de desteklemişlerdir. Biz de bu çalışmamızda hitabetin Câhiliye döneminden Emevîler dönemine kadar geçirdiği süreçleri, kullanım amaçlarını ve özellikle Emevîler döneminde hangi amaçla kullanıldığını ve bunun sebeplerini ortaya koymaya çalışacağız.

1. Amaç ve Kapsam

Bu çalışmamız da Arap Edebiyatı nesir türlerinden biri olan hitabet konusu ele alınmış, hitabetin Câhiliye döneminden Emevîler dönemine kadar geçirdiği gelişim süreçleri, dönemlerde ki seçtiğimiz meşhur hatipler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca bu hatiplerin bazı hutbelerine yer verilmiştir.

Çalışmamızın ilk bölümünde hitabet ve çeşitleri ele alınmış, Câhiliye ve Sadru'l İslâm dönemi bazı hatip ve hutbelerine yer verilmiştir. Ayrıca bu dönemlerde ki hitabetlerin özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise Sadru'l İslâm dönemi hitabetinin devamı niteliğinde olan Emevîler döneminin hatipleri ve hutbeleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu dönemde ne amaçla kullanıldığı ve bunun sebepleri ele alınmıştır.

2. Yöntem

Bu araştırma da insan hayatının hemen her aşamasında muhtaç olduğu hitabet konusu ele alınmıştır. Hitabetin tanımı ve çeşitleri üzerinde durulmuş, Câhiliye döneminden Emevîler dönemi dâhil hatip ve hutbeleri konu edinmiştir. Son olarak Emevîler döneminde ne amaçla kullanıldığı ve bunun sebepleri açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca konuyla alakalı olan başta Câhiz'in, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Şevki Dayf'in, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî*, AhmedZeki Safvet'in, *Cemheretu Huṭabi'l-Arab fî 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire* vb. klasik kaynaklardan hutbe ve dönemlerle alakalı bilgiler verilmiştir. Modern kaynaklardan da başta Kenan Demirayak'ın, *Arap Edebiyat Tarihi- I-II-II* kitapları ve konuyla alakalı bazı makaleler, doktora tezleri vb. çalışmalar bu çalışmamıza katkı sağlamış ve okuyucunun istifadesine sunulmuştur.

3. Benzer Çalışmalar ve Tezin Önemi

Etkili ve güzel konuşma olan hitabet sanatı; insan hayatının hemen her safhasında önemli yere sahiptir. Toplumlara sürükleyen ve onlara yön veren bu sanat insanlığın ilk atası olan Hz. Âdem'den itibaren önemini artırmıştır.

Hitabet konusuyla alakalı ülkemiz de çalışmamızın bir bölümünü oluşturan Nesim Sönmez'in hazırlamış olduğu *Câhiliye Dönemi ve Sadru'l İslâm Dönemi'nde Hitabet* adlı doktora tezi iki bölümden oluşmaktadır.⁴ Giriş kısmında hitabet sanatının tanımı, önemi ve tarihçesi üzerinde durulmuş, birinci bölümde Câhiliye dönemi hitabeti, hatipleri, dönemin özellikleri ve hutbe metinlerine yer verilmiştir. Bu tezin ikinci bölümünde ise Sadru'l İslâm dönemi hitabeti, hatip ve hutbeleri üzerinde değerlendirme yapılmış ayrıca bu iki dönemin farkları üzerinde durulmuştur. Bizde bu çalışmamızda Câhiliye dönemi ve Sadru'l İslâm dönemi hitabeti, bazı hatip ve hutbeleri üzerinde duracağız. Çünkü çalışmamız da hitabetin Emevîler dönemine kadar geçirdiği süreçleri anlatabilmemiz açısından bu iki dönem hakkında da bilgi vermemiz gerekmektedir.

⁴ Nesim Sönmez, *Câhiliye Döneminde ve Sadru'l İslâm Döneminde Hitabet*, Doktora Tezi, Erzurum, 2013.

Ülkemizde hitabet konusuyla alakalı yapılan diğer çalışmamalar ise Abdurrahman Başcı'nın ele aldığı *Emeviler Döneminde Hitabet* adlı yüksek lisans tezidir.⁵ Bu çalışmanın ilk bölümünde hitabet sanatı ve hitabet sanatının tarihçesi ayrıca Câhiliye dönemi hitabeti, çeşitleri hatipleri, hutbeleri ele alınmış, ikinci bölümde ise Sadru'l İslâm ve Emevîler dönemi hitabeti, hatip ve hutbeleri dönemin hitabet konularına değinilmiştir. Ülkemizde bu konuyla alakalı yapılan diğer bir çalışma ise Tülay Koyun'un *Emevî Dönemi Sonuna Kadar Araplarda Hitâbet Sanatı* adlı yüksek lisan tezidir.⁶ Bu çalışmada da yine hitabet sanatı ve tarihçesi, Câhiliye dönemi Hitabeti ve hitabet türleri ayrıca bazı hutbe örnekleri ve hatiplerin özellikleri ilk bölümde verilmiştir. İkinci bölümde de Sadru'l İslâm ve Emevî dönemi hitabeti, hatip ve özellikleri, hitabet türleri üzerinde durulmuştur.

Ülkemizde *Emeviler Döneminde Araplar Hitabet* isimli Hüseyin Korkmaz'ın hazırladığı yüksek lisans tezinin ilk bölümü hitabet sanatı ve tarihi çalışılmıştır.⁷ Bu tezin ikinci ve son bölümde ise Câhiliye döneminden Emeviler dönemine kadar hitabet konusu ele alınmıştır.

Çalışmamıza en yakın olan yukarıda zikrettiğimiz son iki tezde Emevîler dönemi hitabetinde asıl amacın siyasi bir amaç olduğuna değinilmemiş ve bu yönüyle de çalışmamız yukarıda da belirttiğimiz çalışmalardan ayrılır. Çünkü bizim çalışmamızın ilk bölümünde hitabetin tanımı, önemi ve Araplarda Emevîler dönemine kadar hitabet sanatının ne amaç ile kullanıldığı, bu dönemlerde meşhur olmuş bazı hatip ve hutbeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmamızın ikinci bölümünde ise Emevîler dönemi hitabeti, bazı meşhur hatipler ve özellikle hitabetin bu dönemde siyâsî bir amaç olarak kullanılmasının sebepleri üzerinde durulmuştur.

⁵ Abdurrahman Başcı, *Emeviler Döneminde Hitabet*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2015.

⁶ Tülay Koyun, *Emevî Dönemi Sonuna Kadar Araplarda Hitâbet Sanatı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016.

⁷ Hüseyin Korkmaz, *Emeviler Döneminde Araplar Hitabet*, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2019.

I. BÖLÜM

HİTABET SANATI VE EMEVİLER DÖNEMİNE KADAR ARAPLARDA HİTABET

1. Hitabet

Sözlükte "خَطْبٌ- يَخْطُبُ- خُطْبَةٌ" kökünden mastar olan bu kelime; "bir şahıs veya bir topluluğun karşısında söz söylemek"⁸ anlamındadır. Başka bir ifadeyle bu kelime "hutbe okuma, güzel söz söyleme, vaaz ve nasihat etme" gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak hitabet "bir topluluğa bir maksadı anlatmak, bir fikri açıklamak, öğüt vermek, bir görüşü benimsetmek, bir eyleme teşvik etmek gibi amaçlarla yapılan güçlü ve etkileyici konuşma veya güzel konuşma sanatı" anlamında kullanılmaktadır. "Konuşma yapan kişiye hatîb, yaptığı konuşmaya da hitâbe" denir.⁹

1.1. Hitabetin Konusu ve Amacı

Hitabeti herhangi bir konuyla sınırlamak mümkün değildir. Çünkü hayatımızın her alanında hitabeti kullanırız. Ayrıca her konuda konuşmak mümkün olduğuna göre her bir fikir, varlık, olgu, görüş her şey hitabetin konusu olabilir.¹⁰ Bu nedenle hitabetin belli bir konusu vardır demek mümkün değildir.

Hitabet bir sanattır ve her sanatında bir amacı olması gerekir. Ancak birçok tanımını bulunan bu sanatın amacı, tanımlarına göre farklılık arz etmektedir. Meselâ Aristo *Rhetorica*'da hitabeti şöyle ifade etmektedir: "Hitabet, herhangi bir konuda ikna etme yollarını kullanma melesidir. Bu diğer ilim ve sanatlarda bulunmayan bir özelliktir. Çünkü onların amacı kendi konularıyla ilgili meseleleri öğretmektir. Hitabetinki ise diyalektik gibi ikna etmek ve susturmaktır."¹¹ Bu tanımdan hareketle

⁸ İbn Manzûr, Cemâlüddin, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sadr, Beyrut, 1990, s. 361.

⁹ Kaya, "Hitabet" mad, *DİA*, XVIII, s.156.

¹⁰ Ahmet Yüzendağ, *Hitabet Dersleri*, DİB Yay., Ankara, 1964, s. 8.

¹¹ Aristo, *el-Hitâbe*, Arapça'ya Çev. Abdurrahman Bedevi, Daru'l-Kalem, Beyrut 1979, s. 9.

hitabetin amacı muhatabını söylediğine ikna etmek veya onun düşüncesini, fikrini çürütmektir. Yine farklı bir tanımda hitabet “bir topluluğun veya radyo ve televizyon gibi yayın vasıtalarından faydalanarak kitlelerin karşısında onlara bir maksadı anlatmak, bir ülküyü aşlamak, faydalı bir bilgi ve bir öğüt vermek, topluluğu bir fikre inandırmak, dinleyicileri fevkalâde heyecanlandırmak ve duygulandırmak için yapılan konuşma sanatı”¹² olarak ifade edilmektedir. Bu tanımlardan hareketle hitabetin amaçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Bir fikri, görüşü, düşünceyi, konuyu dinleyiciye anlatmak, benimsetmek ya da onu ikna etmektir.
2. Dinleyiciyi harekete geçirmektir.
3. Dinleyen topluluğu, kitleyi ya da karşısındaki muhataplarını eğlendirmektir.
4. Bir dinî tebliğ için de kullanılabilir, bunun en güzel örneğini İslâm dinini irşad ve tebliğ ederken hitabetten sık sık faydalanan Hz. Muhammed (s.a.v.) de görebiliriz.
5. Bir kişiyi, topluluğu övmek ya da yermek amacıyla da kullanılır. Meselâ Câhiliye Araplarının hitabetten amacı kendi kabilelerini, kabile reislerini, putlarını vb. övmek ve diğer kabileleri yermektir.

1.2. Hitabetin Önemi

Sosyal bir varlık olan insanın hem cinsleriyle iletişim kurması, kendini ifade edebilmesi için başlıca ihtiyaç duyduğu araç doğal olarak söz ve yazıdır. Sözün olduğu her yerde hitabet olduğuna göre insanlar bu sanata hemen her koşulda muhtaçtır.

İnsanlar için bilgi ve görgü kadar, güzel konuşmakta önemlidir. Kişilerin toplumlar karşısında konuşma kabiliyeti ne kadar güçlü ise bu durum onları cemiyette sıradan bir insan ya da başarılı ve güvenilir bir insan durumuna getirebilmektedir. Özellikle halk ile sürekli iç içe olan öğretmenler, din görevlileri, politikacılar, yöneticiler vb. meslek gruplarında hitabet büyük bir önem arz eder.

¹² Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamberimizin Hitabeti*, 5. Baskı, Ensar Yay., İstanbul, 2018, s. 24.

Çünkü kitleleri, toplumları konuşmasıyla uzun uzun düşünmeye mecbur bırakan, sözleriyle onları ağlatan, hatta ölsem dönmem diyenlerin düşüncesini değiştiren nice hatipler vardır. Meselâ İslâm dininin iki temel kaynağından biri olan Kur'an-ı Kerim'de hitabetin önemine işaret eden Allah (c.c), Hz. Muhammed (s.a.v.)' e izafeten mealen “Onların içlerine işleyecek, ruhlarına nüfuz edecek söz söyle”¹³ buyurmaktadır.

Sonuç olarak insan, düşüncesini kabullendirmek amacıyla hemen her konu üzerinde muhataplarına hitapta bulunur. Bu nedenle hitabet öncelikle insanlara güzel ve etkili konuşmayı, hür düşünmeyi öğretir. Bu sanat fikirleri derinlemesine inceleme imkânı sağlar. Ayrıca bir topluluk karşısında hiç bir telaşa kapılmadan, inandırıcı bir tavırla özgürce konuşmayı öğretir.¹⁴ Hemen her meslek alanında başarıyı da orantılı bir şekilde etkileyen sanattır. Meselâ çarşı veya pazarda geçerken gördüğümüz esnafın bile hitabeti ne kadar güçlüyse satışları da ona göre yüksektir. Bu durum inkâr edilemeyecek kadar gerçektir.

1.3.Hitabet Çeşitleri

İnsanlar arası iletişimde farklı hitabet türleri vardır. İcra edilişi bakımından ele alırsak sözlü ve yazılı olarak ikiye ayırmak gerekir.¹⁵ Yine hitabeti hatibin nitelikleriyle alakalı olarak konusu ve şekli bakımından ikiye ayıranlar mevcuttur.¹⁶ Aristo ise dinleyiciyi ve zaman unsurunu dikkate alarak hitabeti “Devlet yöneticileri ya da siyasetçilerin devlet işlerini düzenli ve sağlıklı yürütülebilme için gereken önerileri ortaya koyup, zararlı ve tehlikeli olan şeylere karşı uyarıda bulunmak amacıyla yapılan konuşmalar” olan **siyasî hitabet**, “Kendini yahut müvekkilini savunmak veya bir başkasını suçlamak için yapılan konuşmalar” olan adlî hitabet ve “Çeşitli amaçlarla düzenlenen merasim, panayır gibi törenlerde hatibin genellikle övgü ya da eleştiride bulunmak için yaptığı konuşmaları ifade

¹³ Nisa: 4/64.

¹⁴ Yüzendağ, , *Hitabet Dersleri*, s. 19.

¹⁵ Adil Bor, *Kur'an Belağatında Hitap ve Muhatap ilişkisi*, Rağbet Yay., İstanbul, 2017, s. 38.

¹⁶ İsmail Lütfi Çakan, İrfan Gündüz ve Yakup Çiçek; *İmam Hatip Liseleri İçin Hitabet ve Mesleki Uygulama*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987. s. 34.

eder.” diye tanımlanan törensel hitabet olarak üçe ayırır.¹⁷ Eski Yunan’da bu üç grup hitabet alanında meşhur olmuş hatiplere örnek olarak sırasıyla Demostenes, Cicero ve Perikles verilir.¹⁸ Ancak Aristo’nun bu sınıflama da yer vermediği dinî, askerî, akademik gibi birçok hitabet türü vardır.

Hitabetin belli bir konusu olmaması bu sanatın birçok türünün bulunmasında beraberinde getirir. Yaptığımız çalışmayla alakalı olması bakımından biz hitabeti dinî, siyasî ve askerî olarak üç başlık altında topladık.

1.3.1. Dinî Hitabet

“Din görevlilerinin mâ’bed içinde veya dışında dini amaçlar gözetilerek yaptıkları konuşmalardır.”¹⁹ diye tanımlayabiliriz. Başka bir deyişle “bilgili ve yetkili din âlimlerinin toplumlara din konularını öğretmek ve ahlaki nasihatler vermek için cami, kilise gibi mâ’bedlerde ya da radyo, televizyon gibi iletişim araçları vasıtasıyla yaptıkları konuşma türüne”²⁰ denir. Aslında dinî hitabet ilk insandan beri var olan en eski hitabet türüdür. Çünkü insanlığın ilk atası ve ilk peygamber olan Hz. Adem (a.s.)’den itibaren tüm peygamberlerin asıl görevi Allah (c.c)’dan aldıkları vahiyleri, emirleri, yasakları vb. insanlara açık bir şekilde duyurmaktır. Bu durum Kur’an da “Resullerin üzerine açık seçik tebliğden başka bir şey düşer mi?”²¹ âyeti de dinî hitabetin ilk insan ve ilk peygamberden beri var olduğuna delil niteliğindedir. Dinî hitabete örnek verecek olursak, veda hutbesi, va’z, televizyondaki dinî programlardır. Dinî hitabetin hutbe ve va’z olarak iki çeşidi vardır. Bilinen ve en yaygın manasıyla va’z nasihat etme, “kalpleri yumuşatacak şekilde tatlı sözlerle, hitabet tekniği içinde cemaate öğüt vermektir.” Yani va’z müminleri uyarmak onları iyiliğe teşvik edip kötülüklere karşı da uyarmaktır.

Sonuç olarak va’zlarda kıssa ya da başka bir deyişle anlatılan durumun daha iyi anlaşılması ve ders çıkarılması için temsil getirme çokça kullanılan bir usuldür.

¹⁷ Aristo, *el-Hitâbe*, s. 16-19.

¹⁸ Kaya “Hitabet” mad, *DİA*, XVIII, s. 157.

¹⁹ Çakan, Gündüz ve Çiçek, *İmam Hatip Liseleri İçin Hitabet ve Mesleki Uygulama*, s. 34.

²⁰ Yüzendağ, *Hitabet Dersleri*, s. 40.

²¹ Nahl: 16/35

Ancak Câhiliye devrinde Araplar arasında va'z yerine kasas denilen kıssalar anlatılırdı. Her Arap kabilesinin şairi birer kâsıdır. Kıssaların konuları genellikle eyyâmü'l Arab denilen kabileler arası savaş, kahramanlık gibi olaylardı.

1.3.2. Siyasî ve Diplomatik Hitabet

“Özellikle parlamenter rejimle idare edilen ülkelerde siyaset ve devlet adamlarının millet meclislerinde, seçim zamanlarında meydanlarda, kapalı salon toplantılarında, radyo ve televizyonlarda, parti propagandası yapmak ve toplumun oyunu almak için yaptıkları konuşmalardır.”²² Diğer bir ifadeyle her türlü siyasî gaye veya fikirleri topluma iletilmesidir. Diplomatik hitabet ise milletler arası ilişkilerde diplomatik nezaket kurallarına uygun olarak icra edilen hitabet türüdür. Aslında diplomatik hitabet, siyasî hitabetin bir alt başlığıdır. Çünkü diplomatik görüşmelerde, temaslarda yapılan konuşmalar siyasî hitabetin içeriğinde vardır.

1.3.3. Askerî Hitabet

“Komutanların orduyu harekete geçirmek, heyecanlandırmak, moral vermek vb. için askerlerine veya sivil halka yaptıkları konuşmalardır.”²³ Tarık b. Ziyad'ın Endülüs'ün fethinden önce askeri galeyana getirmek, onların morallerini yükseltmek için yaptığı konuşma bu hitabet türüne en güzel örnek teşkil eder. Bu hitabet türüne Kur'an ve hadis kitaplarında rastlamak mümkündür. Meselâ Kur'an-ı Kerim'de mealen şöyle bir âyet yer almaktadır. “Ey Peygamber, müminleri harbe teşvik et. (ve de ki) Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa iki yüz kişiyi mağlup ederler, şâyet sizden yüz kişi olursa küfredenlerden bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar hakikati anlamayan bir topluluktur.”²⁴ Yine bizim tarihimiz de bu tür hitabetlere sıkça rastlamak mümkündür. Malazgirt zaferinden önce Alparslan'ın ordusuna yaptığı konuşma bu türe örnek olarak verilebilir.²⁵

²² Çakan, Gündüz ve Çiçek, *İmam Hatip Liseleri İçin Hitabet ve Mesleki Uygulama*, s. 45.

²³ Çakan, Gündüz ve Çiçek, *İmam Hatip Liseleri İçin Hitabet ve Mesleki Uygulama*, s. 42.

²⁴ Enfâl: 8/65.

²⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1996, I, s. 137-139.

2. Câhiliye Dönemi Araplarda Hitabet

Bu dönem hakkında da bilgi verebilmek adına Câhiliye kelimesinin manası üzerinde biraz duracağız. Çünkü bir döneme isim olan bu kelime dönemle alakalı birçok şey hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır. Yani dönemin sosyal, kültürel vb. konuları hakkında tahminde bulunabilmemize katkısı olacağı düşüncesindeyiz.

Arapların İslâm'dan önceki dönemi kastetmek amacıyla kullandıkları Câhiliye kelimesi "جَهْل" kökünden türemiştir. İslâm ile birlikte ortaya çıkan Câhiliye terimi, gerek Kur'ân gerek hadislerde Araplar'ın İslâm dininden önce sergiledikleri tutum ve davranışlarını ifade eder. Bu nedenle "Araplar'ın İslâm'dan önceki dönemine "Câhiliye" ya da "Câhiliye Çağı" (asrû'l-câhiliyye)" denir. Hz. Peygamber'in ashabı bu kelimeyle İslâm öncesini, yani milâdî 610 yılında ilk vahyin gelmesinden önceki dönemi kastetmekteydi. Onlar İslâm ile müşerref olduktan sonra bu devirle ilgili bir şey anlatırken veya Hz. Peygamber'e o dönemde yaptıkları işlerin İslâm'daki hükmünün ne olduğunu sorarken genellikle bu kelimeye başvurmuşlardır.²⁶ Ashâb-ı kirâm, Câhiliye örf ve âdetlerinin İslâmiyet ile kaldırdığını dile getirirken aslında kastettiği kibrin ve taassubun, sürekli olarak çekişme ve savaşa neden olan kabilecilik ve kan davasının, affedilmeyen barbar geleneklerin, putperestlik ve vahşetinde kaldırıldığıdır. Meselâ Habeş'e hicret eden Müslümanlar adına Kral Necâşî ile konuşan Ca'fer b. EbûTâlib "Ey hükümdar! Biz Câhiliye zihniyetine sahip bir kavimdik; putlara tapar, ölü hayvan eti yer, fuhuş yapardık; akrabalık bağlarına riâyet etmez, komşularımıza kötülük ederdik, güçlü olanlarımız zayıfları ezerdi"²⁷ diyerek aslında daha o zaman Câhiliye kavramının yüklendiği muhtevayı ifade etmiş ve bu durum Câhiliye kavramının hicretten önce günümüzde atfedilen manada kullanıldığını göstermektedir.

Eski Arap şiirinde cehil kelimesi "şiddet, saldırganlık ve barbarlık" anlamlarında kullanılmıştır. Başta şarkiyatçı Goldziher olmak üzere birçok modern araştırmacı, "bilgisizlik çağı" diye kabul edilen bu anlayışa Câhiliye dönemi

²⁶ Mustafa Fayda "Câhiliye" mad, *DİA*, VIII, s. 17.

²⁷ Fayda, "Câhiliye" s. 18.

şiiirlerinden²⁸, İslâmî kaynakların temeli olan Kur'an ve hadisten bir takım örnekler verip yeni bir yorum katmışlardır. Bu anlayışa göre, “eski Arap şiiirlerinde “cehl” kelimesi her ne kadar “ilm”in zıddı olarak kullanılsa da bu onun ikinci anlamıdır.”²⁹ Yani Goldziher tercümelerinde Câhiliye çağını bir “barbarlık dönemi” olarak çevirmiştir. Hz. Peygamber’inde İslâm’ı barbarlığın zıddı olarak açıklamış olduğuna dikkat çeker ve bu anlamdaki Câhiliye kelimesinin tam zıddının hilim (hilm) olduğuna işaret eder. Meselâ meşhur Câhiliye şairi Amr b. Külsûm’ün, “*Hele kimse bize karşı zorbalık etmesin, o zaman her zorbadan daha zorba oluruz*”³⁰ anlamındaki beyti bu durumu destekleyen en güzel örneklerdendir. Hatta Câhiliye şiiirlerinde “cehl” ve “hilm” kelimelerinden türemiş kelimeler aynı beyit içerisinde birbirine karşıt anlamlı olarak kullanılmıştır. Fakat Nafiz Danışman Sadru’l İslâm döneminde cehl kelimesinin “zorbalık” anlamında kullanılmadığı için bu kökten gelen kelimelerin sadece “bilmezlik ve tanımazlık” anlamında kullanıldığına dikkat çeker. Ayrıca cehile fiilinin “zorbalıştı” manasının unutulup ve bu durumun günümüze kadar devam edip, zulüm, fık, gurur, ceberut, tuğyan ve fücür gibi kelimelerin cehile tabirinin yerine kullanıldığına işaret eder. Ancak cehlin bu manasının tamamen unutulduğu da söylenemez.³¹

Arapların fesahat ve belagate önem vermeleri, hayatlarının hemen her alanında kendilerini ve kabilelerini ön plana çıkarmak istemeleri, muhataplarını alt edip susturmaya çalışmaları gibi nedenler bu dönemde hitabetin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Hitabetin sözlü olarak ifade edilmesi, toplumun genelinin ümmi³² olması, bu nedenle hitabet metinlerinin yazıya aktarılmaması bu dönemde fenni nesr ile ilgili bir takım iddiaların ortaya atılmasına sebep olmuştur. Bu görüşlerden ilki William Marçais gibi bazı müsteşriklere aittir. Onlara göre bu dönemde Arapların ibtidaî bir yaşam sürdüklerini ileri sürerek fennî nesri tanımadıklarını ileri

²⁸ Süleyman Tülüce , “Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşei”, *İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 4 (1980), s. 279-285.

²⁹ Fayda, “Câhiliyye” s. 18.

³⁰ Tülüce, “Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşei”, s. 281.

³¹ Fayda, “Câhiliyye” s. 18.

³² M. Suat Mertoğlu, “Ümmi”, mad. *DİA*, XLII, s. 309-310.

sürmüştür.³³ Oysaki Araplar İslâm dinî ile tanışmadan önce her yıl Zülmecaz,³⁴ Ukaz,³⁵ Mecenne vb. panayırlar düzenler ve bu panayırlarda alış-verişin yanı sıra edebi ve kültürel faaliyetler gerçekleştirilirdi. Taha Huseyn gibi araştırmacılar ise Câhiliye devrinde nesrin var olduğunu fakat bize ilmi usullerle hiç bir şey ulaşmadığını ifade etmiştir. Yine Câhiliye hatiplerinden biri olan Kuss b. Sa'ide'ye nispet edilen hutbe ve hikmetli sözlerin tamamın Sadru'l İslâm döneminde uydurulduğunu iddialarına eklemiştir. Öyle ki ona göre Arap nesri Sadru'l İslâm döneminde ortaya çıkmıştır.³⁶ Ahmed el-Hûfî, Şevki Dayf, Muhammed Osman Ali gibi bazı çağdaş müellifler Câhiliye Dönemi'nden intikal eden edebi eserlerin her ne kadar uydurmalar ve tahrifler var ise de büyük çoğunluğu sıhhatli diyerek daha ihtiyatlı yaklaşmışlardır.³⁷ Son olarak Câhiliye devrinde fenni nesr mevcuttur, fakat bu dönemden bize intikal eden edebi eserlerin büyük bir kısmı güvenilir değildir görüşünü ileri sürenler de vardır.³⁸ Ancak Câhiliye döneminde Arapların fenni nesri bildikleri genel kabul gören görüştür. Zeki Mübarek'e göre bunun en büyük delili Kur'an-ı Kerim'dir. Çünkü belâgat yönünden en üst seviyede kabul edilen Kur'an-ı Kerim Câhiliye toplumuna inmiş ve onların anlayacağı bir dille gönderilmiştir.³⁹

Câhiliye dönemi diye adlandırılan bu dönemde Arap yarımadasında hitabet çok önemli ve kabileleri temsil eden bir meslek gibiydi. Bu nedenle her kabilenin kendine ait şair ve hatipleri vardı. Câhiliye dönemi şairleri gibi hatipleri de toplumda önemli bir mevkie sahip kişilerdi. Fakat Ebû Amr b. el-Alâ zamanla şairlerin, şiiri bir kazanç vasıtası haline getirip şiirle insanların namuslarına dil uzatınca hatiplerin şairlerden daha çok rağbet görmeye başladığını dile getirmektedir.⁴⁰ Bu dönemde

³³ Zeki Mübarek, *en-Nesru'l-Fenni fi'l-ğarni'r-Rabi' el-Hicrî*, I-II, nşr. Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 2006, I, 37-38; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyat Tarihi- I Câhiliye Dönemi*, Fenomen Yay. Erzurum, 2012, s. 232.

³⁴ Elnure Azizova, "Zülmecaz", mad. *DİA*, XLIV. s. 570-571.

³⁵ Elnure Azizova, "Ukaz", mad. *DİA*, XLII. s. 61-62.

³⁶ Tâhâ Huseyn, *fi'l-Edebi'l Câhili*, 3 bs. Kahire, 1933. s. 352-353.

³⁷ Demirayak, *Arap Edebiyat Tarihi- I*, s. 235.

³⁸ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî (el-Edebu'l-Kadim)*, Beyrut, 1986, s. 107-108.

³⁹ Mübarek, *en-Nesru'l-Fenni fi'l-ğarni'r-Rabi' el-Hicrî*, I, 43.

⁴⁰ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, s. 241.

hatipler etkili ve güzel konuşmalarıyla, kendi kabilelerinin sözcülüğünü, savunuculuğunu, kabilesinin üstünlüğünü, diğer kabilelerin veya toplumların eksikliklerini, zayıflıklarını dile getirip kabilesinin saygınlık kazanmasına gayret ederdi.⁴¹ Ayrıca hatipler hutbelerini hiçbir hazırlık yapmadan irticalen söylerlerdi. Bu dönemde hatipler söylediği söze göre toplumda saygı görürdü. Çünkü Câhiliye dönemi sözlü münakaşalarda muhatabını susturmak savaşta galip gelmek gibiydi.

2.1. Câhiliye Dönemi Meşhur Hatipleri

Bu dönemde birçok hatip olmasında rağmen biz sadece üç hatip ve bu hatiplerin birer hutbelerini verdik. Çünkü bu hatiplerden Kus b. Sâide (ö. 600) irad ettiği hutbesiyle Hz. Peygamber'i çok etkilemiş, Eksem b. Sayfî (ö. 612) dönemin İran hükümdarı tarafından övülmüş, Alkame b. Ulase ise amcazadesi ile arasında geçen karşılık övgü ve yergi atışması olması nedeniyle bu üç hatibi tercih ettik.

2.1.1. Kus b. Sâide (قس بن ساعدة) (ö. 600)

Asıl adı Kus b. Sâide b. Amr el-İyâdî olup yetiştirdiği hatipler ile şöhret bulan Necran çevresindeki İyad kabilesine mensuptur. Ne yazık ki hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Câhiliye dönemi meşhur hatip ve şairlerinden olup, kendisinin İslâm'dan önce Hanîf⁴² olduğu rivâyet edilir. Kısa, öz ve etkili konuşması ayrıca konuşmasında secili ifadelere yer vermesi sebebiyle onun belâgatı “Kus'tan daha belîğ” ifadesiyle darb-ı mesel haline gelmiştir. Ayrıca hutbelere başlanmadan önce söylenen "اما بعد" ibaresi ilk kez onun tarafından kullanılmıştır.⁴³ Bu durum kendisinin “Araplar'ın hakîm ve hakemi”⁴⁴ diye anılmasına da yol açmıştır. Kuss b. Sâide'nin Hz. Peygamber'i bile son derece etkileyen Ukaz panayırında irad ettiği hutbe onun en meşhur hutbesidir. Hutbe metni şu şekildedir:⁴⁵

⁴¹ Abdurrahman Çetin, *Hitabet ve İrşad*, Emin Yay, 14. Baskı, Bursa, 2019, s. 23.

⁴² Şaban Kuzgun, “Hanîf” mad. *DİA*, XVI, s. 33-39.

⁴³ Hafâcî, *fi'l-Asri'l-Câhilî*, s. 162

⁴⁴ Mehmet Ali Kapar, “Kuss b. Sâide” mad. *DİA*, XXVI, s. 460.

⁴⁵ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn* I, s. 308-309; Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretu Huṭabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, Kahire, 1302/1933, I, s. 35-36; Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî (el-'Asru'l-Câhilî)*, s. 415.

"أيها الناس: اجتمعوا و اسمعوا وعوا، من عاش مات، ومن مات فات، وكل ما هو آت
آت، في هذه آيات محكمات، مطر ونبات، وآباء وأمهات، وذاهب وآت، ضوء وظلام، و بر
وآثام، ولباس ومركب، ومطعم ومشرب ونجوم تمور، وبحور لاتغور، وسقف مرفوع، ومهاد
موضوع، وليل داج، وسماء ذات أبراج، ما لي أرى الناس يدهبون ولا يرجعون، أرضوا
فأقاموا أم حبسوا فناموا؟

يا معشر إباد، اين ثمود وعاد، واين الآباء والأجداد، أين المعروف الذي لم يشكر،
والظلم الذي لم ينكر، إن الله لدينا أرضى من دينكم هذا في الزاهبين الأولين من القرون لنا
بصائر"

"لما رأيت موارد للموت ليس لها مصادر
ورأيت قومي نحوها يمضي الأصغر والأكابر
لا يرجع الماضي ولا يبقى من الباقيين غابر
أيقنت أنني لا محالة حيث صار القوم صائر"

"Ey İnsanlar! Toplanınız, kulak veriniz ve iyice idrak ediniz; Gerçek şudur ki
yaşayan ölür, ölen yiter, olmakta olan şey elbet olur, bütün bunlarda kusursuz
deliller vardır. Öyle ki: Yağmur ve bitkiler, babalar ve anneler, gidenler ve gelenler,
aydınlık ve karanlık, iyilikler ve kötülükler, giyecek ve binek, yenilip-içilecekler,
parlayan yıldızlar, yatışmayan denizler, yukarıya kaldırılmış bir tavan (gökyüzü),
yayılmış bir sergi (yeryüzü), karanlık gece, burçlara sahip bir gökyüzü. Bana ne
oluyor da, insanların ölüp geri gelmediklerini görüyorum! Acaba gittikleri yerde
rahat oldukları için mi geri gelmediler, yoksa oradan çıkmaktan menedildiler de
uykuya mı daldılar? Ey İyad Kavmi! Semûd ve Ad neredeler? Babalar ve atalar
neredeler? Teşekkür edilmeyen iyilikler neredeler? Ve kendisine karşı durulmayan
zulüm nerede? Allah'ın bir dini var ki oda şu dininizden daha makbuldür.

İlk asırlarda gelip gidenlerin hallerinden bizim ibret alacak çok şeyimiz var,

Baktım ki, ölümün membainin gidilecek yerleri var, fakat geri gelecek yerleri
yok,

*Anladım ki, kavminden o kaynaklara küçük büyük herkes akın akın gidiyor,
Baktım ki, giden geri gelmiyor, kalanlardan da kalıcı olan yok,
Bildim ki, biçare ben de kavminin gittiği yere gideceğim.”*

Hitabet, toplumları etkileyip sürükleyen ve yönlendiren bir özelliğe sahiptir. Nitekim bu hutbe metninden de anlaşılacağı üzere hatip, muhataplarının duygu ve düşüncelerini harekete geçirip, onları düşünmeye sevk etmektedir. Yani onlara hiçbir şeyin sebepsiz olmadığını, her şeyde tek yaratıcının bir tecellisi olduğunu dolayısıyla bu kusursuz düzenin tek bir yaratıcı tarafından var edildiğini anlatmaya çalışmıştır. Ayrıca geçmiş ve gelecek arasında bir bağ kurup muhataplarına aslında yaratıcı dışında her şeyin yok olacağını dile getirmiştir. Düşünmeden bilinçsizce yaşanan bu hayat tarzının onlara hiçbir fayda sağlamayacağını, ölümden sonra herkesin yaptıkları sebebiyle hesaba çekileceğini ifade etmeye çalışmıştır.

Sonuç olarak Kus b. Sâide'nin bu hutbesi Câhiliye dönemi hutbelerinde genel olarak işlenen övgü-yergi konuları yerine putlara tapan bu toplumu tek bir ilah olan Allah'a inanmaya ve kendi inançlarının onlara Allah'ın gazabını kazanmaları dışında hiçbir faydasının olmayacağını anlatmaya çalışmıştır. Bu nedenle bu hutbe Hz. Peygamber'i de oldukça derinden etkilemiştir.

2.1.2. Eksem b. Sayfî (أَكْثَمُ بْنُ صَيْفِي) (ö.612)

Tam ismi Ebû Hayder (Ebu'l-Haffâd) Eksem b. Sayfî b. Rebâh et-Temîmî (ö. 630) olup Câhiliye dönemi önemli şair ve hatiplerindendir. Temîm kabilesinden Useyyid koluna mensuptur. Fakat hayatı ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Eksem b. Sayfî'nin nesep-ensab ilmine çok hâkim olduğu rivâyet edilir. Bu sebeple kabileler arası nesep, soy münakaşalarında ona başvurulurdu. Kendisi kabilesini içinde Câhiliye döneminin öne çıkan adetlerinden olan kibir, övünme, yeme gayesiyle yapılan şiir yarışmalarını sevmez ve bu tarz müsabakalarda hakem olmayı kabul etmezdi. Muammerûn⁴⁶dan olan Eksem'in b. Sayfî gerek şiirleri ve hutbeleri gerek hikmetli sözleri ve isabetli görüşleriyle meşhur olmuş biridir.⁴⁷Eksem b. Sayfî;

⁴⁶ İbrahim Hatiboğlu, “Muammerûn” mad. *DİA*, XXX, s. 325-326.

⁴⁷ Asri Çubukçu, “Eksem b. Şayfî”, mad. *DİA*, X, s. 550-551,

nesep bilgini, hikmet sahibi olmakla beraber güçlü deliller getirebilen, hem kabilesinin hem de Arapların önde gelen hatip ve şairlerinden biridir. Hutbelerinde çokça darb-ı meseller kullanmış ve çokça îcâza başvurmuştur. İran Hükümdarı Kısra'nın "لو لم يكن للعرب غيرك لكفى" ⁴⁸ "Arapların başka hiç kimsesi olmasa bile sen yetersin" demesine sebep olan hutbesi onun en meşhur hutbelerindendir. İran Hükümdarı Kısra'ya irad ettiği hutbenin metni şu şekildedir: ⁴⁹

"إن أفضل الأشياء أعاليها، وأعلى الرجال ملوكها، وأفضل الملوك أعمها نفعا، وخير الأزمنة أخصبها، وأفضل الخطباء أصدقها، الصدق منجاة، والكذب مهواة، والشر لجاجة، والحزم مركب صعب، والعجز مركب وطئ، آفة الرأي الهوى، والعجز مفتاح الفقر، وخير الأمور الصبر، حسن الظن ورطة، وسوء الظن عصمة، إصلاح فساد الرعية خير من فساد الراعي، من فسدت بطانته كان كالغاص بالماء، شر البلاد بلاد لا أمير بها، شر الملوك من خافه البريء، المرء يعجز لا المحالة، أفضل الأولاد البررة، خير الأعوان من لم يراء بالنصيحة، أحق الجنود بالنصر من حسنت سريره، يكفيك من الزاد ما بلغك المحل، حسبك من شر سماعه، الصمت حكم، وقليل فاعله، البلاغة الإيجاز، من شدد نفر، ومن تراخى تألف."

" Muhakkak varlığın en efdal olanı en yüce olandır, insanların en değerlisi krallardır, hükümdarlardır, kralların en değerlisi ise herkese en faydalı olanıdır. Zamanın en değerli olanı en verimli olanıdır, hatiplerin en değerlisi en doğru sözü söyleyenidir, dürüstlük selamettir, yalan esarettir, kötülüğün membaı inatçılıktır, aklıselim olmak zor bir binektir, zorluklara karşı güçsüzlük alçak bir binektir, düşünceyi yıkan boş arzulardır, zorluklara karşı güçsüzlük fakirliğe vesile olur, işlerin en yararlısı sabırdır, iyi niyet bir ikilemdir, kuşku bir duvar bir engeldir, tebaanın bozukluğunun giderilip düzeltilmesi hükümdarların bozukluğunun giderilip düzeltilmesinden daha güzeldir, bir arada olan kimseler içinde tehlikeli olan

⁴⁸Hafâcî Muhammed Abdulmun'im, *el-Hayâtü'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhilî*, Dârü'l-Cîl, Beyrut 1992. s. 171.

⁴⁹ Safvet, *Cemheretu Huṭabi'l-'Arab*, I, s. 21. Demirayak, *Arap Edebiyat Tarihi- I*, s. 249. Sönmez, *Câhiliye Döneminde ve Sadru'l İslam Döneminde Hitabet*, s. 106.

(hükümdar) suya dalıp (ve içinde bir şeyler arayan) dalgıca benzer, en kötü vatan, yurt içerisinde bir yönetici bulunmayandır, yöneticilerin en kötüsü suçu olduğu halde kendisinden birilerinin korkup çekindiği yöneticidir, kişi aciz kalır, çözüm yolu değil, kişinin evladının en faziletlisi sadık, dürüst ve saygısızlık yapmayanıdır, kişinin en iyi yardımcıları nasihatle ikiyüzlü olmayanlardır, bölükleri iyi olan ordular zafere en layık olanıdır, nevaleden seni menzile ulaştıracak kadarı sana kâfidir, kötü bir şeyi duyma bile kötülük olarak yeterlidir, susmak erdemlilik, fakat onu yerine getiren nadirdir, hitabet icazdadır, ödün vermeyen ve sürekli üsteleyen kişi insanları ürkütür ve tiksindirir, kendinden ödün verip esnek davranan kişi ise çevresiyle mutabakat içine girip kaynaşabilir.”

Bu dönem hatiplerinin en meşhurlarından birisi olan Eksem b. Sayfî'nin İran Hükümdarının karşısında irad ettiği bu hutbe de aslında Arapların meziyetleri hakkında bilgi vermektedir.⁵⁰ Cümleler kısa fakat anlamlı bir şekilde ifade edilmiştir. Bu hutbede toplumu meydana getiren en küçük bireylerden yani çocuklardan yönetimde tek söz sahibi olan kral veya hükümdar dâhil her sınıfa hitap etmiştir. Mesela hükümdarın sahip olduğu gücü nasıl ve ne şekilde kullanması gerektiğine işaret etmiştir. Ayrıca hükümdarın bu gücü kullanırken adil olması gerektiğine değinilmiş ve her insan için doğruluğun her daim kazandıracağını, yalanın ise insanı esareti altına alacağına işaret edilmiştir.

2.1.3. Alkame b. Ulâse (علقة بن علاثة) (ö.641)

Tam adı Alkame b. Ulâse b. Avf el-Kilâbî el-Âmirî'dir. Câhiliye döneminde kabilesinde nüfus sahibi olan Alkame Hudeybiye Anlaşması sonrasında Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber'in ölümünden sonra irtidad ettiği rivâyet edilir. Ama Hz. Ömer zamanında tekrar Müslüman olmuş hatta Havran'a vali tayin edilmiştir.⁵¹ Onun amcazadesi Âmir b. Tufeyl ile arasında geçen meşhur münakaşa hutbesinin metni şu şekildedir.⁵²

⁵⁰ Sönmez, *Câhiliye Döneminde ve Sadru'l İslam Döneminde Hitabet*, s. 94-97.

⁵¹ Ahmet Önkâl, "Alkame b. Ulâse" mad. *DİA*, II. s. 468.

⁵² Kalkaşandi, *Şubhu'l-A'şâ*, I-XIV, Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1922, I, s. 382-384.

فقال علقمة: "إن شئت نافرتك،"

فقال عامر: "قد شئت. والله إني لأكرم منك حسبا، وأثبت منك نسبا، وأطول منك قَصبا"

فقال علقمة: "والله أنا خير منك ليلا و نهارا."

فقال عامر: "و الله لأنا أحب إلى نسائك أن أصبح فيهن منك، أنا أنح منك للقاح، و خير منك في الصباح، وأطعم منك في السنة الشياح."

فقال علقمة: "أنا خير منك أثرا، و أحد منك بصرا، و أعزّ منك نفرا، و أشرف منك ذكرا."

فقال عامر: "ليس لبني الأحوص فضل على بني مالك في العدد، و بصري ناقص، بصرك صحيح، ولكني أنافرك، إني أسمى منك سمّة، و أطول منك قمة، وأحسن منك لمة وأجعد منك جُمّة، و أسرع منك رحمة، و أبعد منك همة."

فقال علقمة: "أنت رجل جسيم، و أنا رجل قَصيف، و أنت جميل، و أنا قبيح، ولكني أنافرك بِأبائي وأعمامي."

فقال عامر: "أباؤك أعمامي: ولم أكن لأنافرك بهم لكني أنافرك، أنا خير منك عَقِبا، وأطعم منك جدبا."

فقال علقمة: "قد علمت أن لك عَقِبا، و قد أطعمت طَيِّبا، و لكني أنافرك، إني خير منك، و أولى بالخيرات منك." { فخرجت أم عامر – و كانت تسمع كلامهما }

فقالت: "يا عامر نافرهُ، أيكما أولى بالخيرات؟"

قال عامر: "إني والله لأركب منك في الحُمأة، وأقتل منك للكمأة، وخير منك للمولى والمولاة."

فقال له علقمة: "و الله إني لبر و إنك لفاجر، و إني لولود، و إنك لعافر، و إني لعف، و إنك لعاهر، وإني لوفى، و إنك لغادر، ففيم تفاخرني يا عامر؟"

فقال عامر: "و الله إني لأنزلُ منك للفقرة و أنحر منك للبكرة وأطعم منك للهبرة،
وأطعن منك للثغرة."

فقال علقمة: "و الله إنك لكليل البصر، نكد النظر، و ثاب على جاراتك بالسحر."

Alkame: "İstersen seninle atışalım,"

Âmir: "İsterim. Allah'a yemin olsun ki, nesep bakımından senden hem daha itibarlı hem daha asilim, boy bakımından da senden daha uzunum."

Alkame: "Allah' yemin olsun ki gece ve gündüz senden daha hayırlıyım." dedi.

Âmir: "Allah'a yemin olsun ki, senin kadınların, senin yerine benim aralarında olmamdan daha hoşnut olurlar, senden fazla deve kurban ederim, senden daha alımlıyım, kıtlık yılında senden daha çok doyurdum."

Alkame: "Ben, senden daha tesirli, senden daha sert bakarım, taraftar bakımından senden daha fazlasına sahibim, anılmada senden daha asilim."

Âmir: "Benû Ahvâs Oğullarının Benû Malik oğullarından sayıca hiçbir üstünlüğü olmamakla beraber, benim gözümün eksik olduğu ve senin gözünün daha keskin olduğu da gerçektir, fakat seninle atışmaktayım, benim kabilem senin kabilenden daha büyüktür, boy bakımından senden daha uzunum, senin kulak memen benim kulak mememden daha kötüdür. Saçlarım seninkinden kıvrıkcıktır, sen benden daha merhametsizsin ve yaptıklarım senin emellerinden daha büyüktür."

Alkame: "Sen yapılı bir adamsın, ben cılızım, sen alımlısın, ben nahoşum, fakat ben senin ile atalarım ile ve amcalarım ile münazara ediyorum."

Âmir: "Senin ataların benim amcalarımdır, ben onlar hakkında seninle münazara ediyorum, ben sadece seninle soy bakımından senden daha iyi ve kıtlıkta senden daha fazla doyururum diye atışıyorum."

Alkame: "Senin soy bakımından daha iyi olduğunu bilmekteyim, sen daha iyi doyurursun, lakin ben hem senden daha iyiyim hem de daha hayırlı işler yapmaya senden daha uygunum."

Âmir'in annesi, konuşmalarını duymaktaydı, onların yanına gelip: “Ey Amir, onunla münazara et. Hanginiz iyilik yapmada daha elverişlisiniz?”

Âmir: “Yemin olsun ki ben senden daha iyi ata biner, kudretlilere karşı senden daha iyi mücadele ederim, efendi ve hanımefendi için senden daha çok işe yararım.”

Alkame: “Allah’a yemin olsun ki, ben doğruyım sen günahkârsın, ben evlat sahibiyim sen değilsin, ben iffetliyim sen iffetsizsin, ben vefalıyım sen vefasızsın. Ey ‘Amir! Neden benimle şan-şeref münakaşasına giriyorsun?”

Âmir: “Allah’a yemin olsun ki, kıtlık zamanında ben senden daha iyi ihsan da bulunurum, senden daha iyi deve keser, senden daha iyi et veririm, eksiklikleri senden daha iyi tamamlarım.”

Alkame: “Allah’a yemin olsun ki, sen dar görüşlü ve düşüncesizsin.”

Bu metninde Câhiliye dönemi hutbelerinin en önemli temalarından biri olan karşılıklı övünme ve yerme konusunun en güzel örneği teşkil edilmektedir. Alkame ve Âmir arasında geçen bu hutbe metninde soy bakımından Âmir kendini üstün gösteriyor ve rakibi karşısında galip gelmeye çalışıyor. Kendi kabilesiyle, soyuyla övünüp rakibini alt etmek için elinden geleni yapmaktadır. Zaten bu dönem hutbelerinde sıkça rastlanan temalardan birisi hiç şüphesiz karşılıklı övünme ve yermedir.

2.2. Câhiliye Döneminde Hitabeti Gerektiren Faktörler

Bu dönemde hitabetin gelişmesi ve kullanılmasını gerekli kılan faktörleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Arapların millet olarak fesahat ve belâgata olan düşkünlükleri,
2. Tek bir hatibi dinleyecek kadar az gruplar halinde olmaları.⁵³
3. Kabileler arası ilişkilerde, çevre ülkelerin hükümdarlarıyla olan ilişkilerde veya toplumdaki karşılıklı ilişkilerde sıkça hitabete ihtiyaç duyulmuştur.

⁵³ Kazancı, *Peygamberimizin Hitabeti*, s. 50.

4. Bu dönemde kabileler arası çekişmeler, savaşlar çok olduğundan askeri galeyana getirmek veya aralarındaki husumeti gidermek için hitabete sıkça ihtiyaç duyulmuştur.

5. Ukaz, Mecenne, Zülmecaz gibi panayırarda hatiplerin ya da şairlerin kendi şan ve şereflerini yükseltmek, kabilesini tanıtmak, düşman oldukları kabileleri yermek için hitabete başvurmuşlardır. Yine Mekke' ye gelen ticaret kervanlarının karşılaştıkları problemleri çözebilmek, sorunlarını giderebilmek için hitabet gerekliydi.

6. Câhiliye dönemi kız isteme, nikâh törenlerinde dahi hitabet kullanılmıştır. Hatta bu merasimlerde yapılan konuşmalara “Hıtbetu’ulimlâk”⁵⁴ denilir.

7. Bu dönemde Arap Yarımadasında bilindiği üzere Hristiyanlık, Hanîflik, Yahudilik, Mecusilik, putperestlik gibi farklı dinî, kültürel inançlar vardı.⁵⁵ Bu nedenle dinî irşad faaliyetlerinde de hitabete sıkça başvurulmuştur.

2.3. Câhiliye Dönemi Hitabetinin Genel Özellikleri

Araplar İslâm öncesi Câhiliye diye tabir ettiğimiz bu dönemde hitabet sanatını çok iyi bir şekilde kullanmış ve hatipler hutbelerinde birçok taraftar toplamışlardır. Bu dönem hitabetinin en belirgin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Bu dönemde hitabetin amacı duyguları coşturup, insanları hareket geçirmek, onlara tesir edebilmek olduğundan nikâh ve barış konuşmaları dışında diğer hutbelerde cümleler kısa ve hatiplerin telaffuzları tane tanedir.

2. Hatipler plansız, programsız yani ön hazırlık olmadan tamamen irticalen hitap ederlerdi.⁵⁶

3. Bu dönem hitabetinde seci⁵⁷ yaygın sanatsal bir özellik olup, hatipler etkili olacağını düşündüğünden hutbelerinde seciye sıkça yer vermişlerdir.

⁵⁴ Elmalı, “Hitabet”, mad. *DİA*, XVIII, s. 158.

⁵⁵ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi I*, Ensar Yayınevi, 9.baskı, 2012, İstanbul, s. 92-109.

⁵⁶ Elmalı, “Hitabet”, mad. *DİA*, XVIII, s. 158.

⁵⁷ İsmail, Durmuş, “Seci” mad. *DİA*, XXXVI, s. 273-275.

4. Hutbelerde mesellere, hikmetli sözlere de yer verilmiştir. Hatta bazen hatipler hutbelerine şiir bile katmıştır. Hikmetli sözler ve mesellerden birkaç örneği şöyle sıralayabiliriz.

Hikmetli sözler:

- Kişinin ölümü iki dudağı arasındadır.
- Olmuş bir işten kaçınmak kişiye yarar sağlamaz.
- Az şeyi küçümsemeyin, belki sonuçta çok şey getirir.
- Susmak hikmettir, fakat çok az kişi konuşur.
- Sana kötülük olarak, bu kötülüğü işitmen yeter.
- Nice sözler vardır ki, hücumdan daha iyi sonuca götürücüdür.
- Salih koca babadan sonra baba değerindedir.
- İhtilaf edenin birliği olmaz.
- Yaşarsan görmediğin şeyleri görürsün.
- Külfetsiz nimet olmaz.⁵⁸

Darb-ı meseller:

- Dikenden üzüm derleyemezsin.
- Yarın bekleyen için yakındır.
- Demir demirle yarılr.
- Akrep hem sokuyor hem bağılıyor.
- Bir topluluğun içindeysen onların kaplarıyla süt iç.⁵⁹

5. Hutbeler mübalağadan uzak, duygu ve düşünceler samimiyetle nakledilirdi.⁶⁰

6. Bu dönemde Hutbelere Kus b. Sâ'ide el-İyadî.'nin başlatmış olduğu geleneğe göre "اما بعد" ibaresiyle başlanırdı. Hatip yüksek bir yerde hutbesini okur, hitap esnasında bir bastona ya da kılıca dayanır, basında sarık bulunurdu.⁶¹ Arap hatipler hitabet edeceği yere çıkıp söz söyledikleri zaman başlarında bir sarık

⁵⁸ Kenan Demirayak ve Ahmet Savran, *Arap Edebiyatı Tarihi Câhiliye Dönemi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1996, s. 129-131.

⁵⁹ Demirayak ve Savran, *Arap Edebiyatı Tarihi Câhiliye Dönemi*, s. 126-127.

⁶⁰ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi- I*, s. 257.

⁶¹ Corcî Zeydân, *Târîhu 'Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye*, Dâru'l-Hilâl, Kahire, ts, I. s. 167-169.

bulunurdu. Eğer hatip kafasına siyah sarık takmış ise bu intikam almaya teşvik etmek içindir.⁶²

7. Câhiliye dönemi hitabetinin başlıca temaları karşılıklı övgü ve yergidir. Bunun en güzel örneği Alkame b. Ulâse ve Âmir b. Tufeyl arasında olan üstün gelme, kendini övme yarışıdır. Ancak kabile hayatı, kabileler arasındaki mücadeleler genellikle hitabete yansımış ve hitabetin konuları buna göre oluşmuştur.⁶³ Fakat bazı öğüt veya nasihat vermek amacıyla irad edilen hutbeler de vardır. Meselâ el-Me'mûn el-Hârîse'nin insanlara nasihatte bulunduğu hutbesinin metni şu şekildedir.⁶⁴

"أرعوני أسماعكم، و أصغوا إلي قلوبكم، يبلغ الوعظ منكم حيث أريد، طمح بالأهواء الأشر، و ران على القلوب الكدر، و طخطخ الجهل النظر، إن فيما ترى لمعتبرا لمن اعتبر، أرض موضوعة، و سماء مرفوعة، و شمس تطلع و تغرب، و نجوم تسري فتعزب، و قمر تطلعه النحور، و تمحقه أدبار الشهور، و عاجز مثر، و حول مكد، و شاب مختضر، و يفن قد غبر؛ و راحلون لا يؤبون، و موقوفون لا يفرطون؛ و مطر يرسل بقدر، فيحيي البشر، و يورق الشجر، و يطلع الثمر، و ينبت الزهر؛ و ماء يتفجر من الصخر الأبر، فيصدع المدر عن أفنان الخضر؛ فيحيي الأنعام، و ينمي السوام، و ينمي الأنعام، إن في ذلك لأوضح الدلائل على المدبر المقدر، البارئ المصور. يأيها العقول النافرة، و القلوب النائرة، أنى تؤفكون، و عن أي سبيل تعمهون، و في أي حيرة تهيمون، و إلى أي غاية توفضون، لو كشفت الأغطية عن القلوب، و تجلت الغشاوة عن العيون، لصرح الشك عن اليقين، و أفاق من نشوة الجهالة من استولت عليه الضلالة."

"Beni iyi dinleyiniz ve bana gönülden kulak veriniz ki, nasihatlerim istediğim şekil de sizi tesiri altına alsın. Gurur heva-hevesle yükselir ve kalpleri keder basar, cahillik bakışı karartır. Gördüğünüz şeylerde ders çıkarmak isteyenler için ibretler vardır. Müşahade etsenize; ayaklarınızın altında serilmiş bir yeryüzü, yükseltilmiş bir gökyüzü, doğan ve batan bir güneş, birbirini takip eden ve yiten yıldızlar, aybaşlarının doğurduğu ve ay sonlarının batırdığı bir dolunay, zengin bir düşkün,

⁶² Sönmez, *Câhiliye Döneminde ve Sadru'l İslam Döneminde Hitabet*, s. 50.

⁶³ Elmalı, "Hitabet", mad. *DİA*, XVIII, s. 158.

⁶⁴ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, s. 36-37.

başarısız bir düzmeci, gençlik çağında ölen bir delikanlı, yaşlanınca ölüp toprağa dâhil olanlar, gidip de bir daha geri gelemeyenler, ölümleri durdurup da evveline alınamayanlar; bir takdir ile gönderilen ve insanoğluna hayat veren, ağaçları filizlendiren, meyveyi oluşturup çiçeklerin oluşmasını sağlayan bir yağmur; kayadan fışkırıp da meskûn civarlarda nev-i çeşit yeşillikler veren, böylece varlıklara hayat veren, beyhude gezen hayvanları doyuran ve nimetleri çoğaltan bir su, bütün bunlarda yaratılmış olanları bir nizam ve muvazene ile idare eden, her şeyi takdir eden, mükemmel olarak yaratan, her şeye biçim ve suret veren yaratıcıyla ilgili çok net deliller vardır. Ey yüz çevirip uzaklaşan akıllar ve ey yüz çevirip uzaklaşan gönüller, şuanda söyleyin, nereden geri getiriliyorsunuz, hangi yoldan dönüyorsunuz, hangi şaşkınlıkla boş boş ve amaç olmadan geziyorsunuz; Eğer gönüllerden perdeler çekilip, gözlerdeki perde de kaldırılrsa muhakkak şüphe ile gerçek birbirinden sıyrılır ve doğru yoldan sapan kimseyi, cahillik etkisinden uyandırır.”

8. Hatipler ellerinde bulundurdıkları bir sopa üzerine dayanarak ayakta nutuk irad eder ve bazen de sopanın yerine dayandıkları ok veya mızrak ile söze göre bazı işaretler yaparak, söylediklerinin dinleyiciler üzerinde daha fazla tesirli olmasına gayret ederlerdi. Bazen de sesin daha uzağa gitmesi, dinleyicileri görüp mimikler veya çeşitli hareketlerle etkili olabilmek adına deve üzerine binerek hitap ederlerdi.⁶⁵

9. Evlilikle ilgili hutbelerde hatip oturarak hutbesini irad ederdi. Evlilikle ilgili hutbelerde genellikle hatip konuşmasını uzun tutar, cevap veren ise cevabını kısa tutardı.⁶⁶

10. Dinleyiciler hatibin kahraman, göz ucuyla bakan, gür sesli, lafızları seçkin, delilleri kuvvetli, güzel giyinen, soylu ve söylediğiyle amel edilen biri olmasından hoşlanırdı.⁶⁷

⁶⁵ Demirayak, *Arap Edebiyat Tarihi- I*, s. 244.

⁶⁶ Sönmez, *Câhiliye Döneminde ve Sadru'l İslam Döneminde Hitabet*, s. 50.

⁶⁷ Demirayak, *Arap Edebiyat Tarihi- I*, s. 244.

3. Sadru'l İslâm Döneminde Araplarda Hitabet

Bu dönem aslında Hz. Peygamber'e ilk vahyin gelmesiyle başlayıp Emevî devletinin kurucusu kabul edilen Muâviye' ye (ö.680) kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Biz bu dönemi iki başlık altında inceleyeceğiz. Ayrıca bu dönem Emevîler dönemi hitabetine de kaynak oluşturduğundan üzerinde uzun uzadıya durmaya çalışacağız. Çünkü Hz. Peygamber'in ebediyete göçüyle Müslümanlar arasında ilk ayrılıklar yaşanmıştır. Özellikle İslâm'ın üçüncü halifesi olan Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından ortaya çıkan karışıklıklar ve Sıffin savaşı sonrası yaşanan görüş ayrılıkları Emevîler dönemi hitabetinin ana temasını oluşturmaktadır.

- Asr-ı Saâdet Döneminde Hitabet
- Dört Halife Döneminde Hitabet

3.1. Asr-ı Saâdet Döneminde Hitabet ve Sadru'l İslâm Döneminin İlk Hatibi

Arapça "عصر" (devir, zaman, çağ) ve "سعادة"(mutluluk, saadet) kelimelerinden ortaya çıkan asr-ı saâdet terimi “mutluluk dönemi, insanların en bahtiyar oldukları çağ” anlamına gelmektedir. Muhtemelen bu tabir Hz. Peygamber'in “*İnsanların en hayırlıları benim asrımda yaşayanlardır*” mealindeki hadîs-i şerifinin ilhamıyla meydana gelmiştir. Ayrıca bu tabir Kur'an-ı Kerîm'in indirildiği, peygamberlerin sonuncu olan, tüm insanlık için örnek ve uyarıcı olarak gönderilen Hz. Peygamber'in yaşadığı, ashabını eğittiği, İslâmiyet'i tebliğ edilip ve tam manasıyla uygulandığı zamanı ifade eder. Müslümanların hasret çekip ve özlem duydukları bu zaman dilimini, özellikle Türkler saygı ve hürmet duyduklarının bir göstergesi olarak bu dönemi “asr-ı saâdet” diye adlandırmışlardır.⁶⁸

Bu dönem Hz. Peygamber ilk vahiyle müşerref olup ebedi hayata göçüne kadar olan kısmı kapsamaktadır. Hidâyet rehberi olarak gönderilmiş peygamberler hangi millete veya topluma geldiler ise o toplumun diliyle insanlarla iletişime geçtikleri bir gerçektir. Yüce Allah (c.c.) bu duruma işaret etmektedir: “*Hangi millete peygamber*

⁶⁸ Abdulkirim Özaydın, “Asr-ı Saâdet”, mad. *DİA*, III. s. 501.

gönderdiysek, onu ancak milletin diliyle gönderdik ki, her şeyi onlara apaçık anlatsın."⁶⁹ bu âyetten yola çıkarsak Hz. Muhammed (s.a.v.)'de gönderildiği toplumun dili olan Arapça ile muhataplarına ilahi emir ve yasakları bildirmiştir. Ancak Câhiliye döneminde fesahat ve belâgate düşkün olan Araplara eski düzeni yerle bir eden bu yeni düzeni anlatmak bir hayli zor olacaktır. Çünkü hem hitabet hem de şiir yönünden bir hayli ilerlemiş Câhiliye dönemi Araplarına tebliğ ve irşad için kullanılan Arap dilini çok iyi derecede bilmek, düzgün ve etkileyici bir şekilde onları İslâm'a davet etmek gerekiyordu. Açıkçası bunun için kavî bir hitabete ihtiyaç vardı.⁷⁰ Fakat Kur'an-ı Kerim şair ve hatiplere apaçık meydan okuyor⁷¹ ve Hz. Peygamber de karşısındakini etkileyen bir ifade tarzıyla tebliğ görevini yerine getiriyordu.

Unutulmamalıdır ki hitabet ve belâgat, peygamberliğin gereklerindendir. Bu nedenle Hz. Musa (a.s.) kavmine peygamber olarak gönderildiğinde *"Ey Rabbim, dilimin düğümünü çöz de sözüm anlaşılsın"*⁷² diye duada bulunmuştu. Yine Hz. Peygamber'in güçlü ve etkili konuşmasını emreden Allah'dır. Nitekim âyette mealen şöyle buyrulmaktadır: *"Onlara, içlerine işleyecek, ruhlarına tesir edecek şekilde beliğ söz söyle."*⁷³ Hz. Peygamber ise gelen bu emri yerine getirmek için üstün bir gayret sarf etmiş ve muhataplarına İslâm'ı anlatmak için elinden geleni yapmıştır.

Hz. Peygamber'in zamanında güzel sözün ve hitabetin rağbet gördüğü bir ortam mevcuttu. Ancak kendisi hatipler gibi iddialı değil, bu durum onun mükemmel bir hatip olmasını engellemez. Ayrıca sözün muhatabı etkilemesi için edebi sanatlarla süslü olmasına gerek yoktur. Zaten Hz. Peygamber konuşmasında sanat kaygısı gütmemiştir. Fakat sözlerindeki maksadın edebiyat olmaması, gayri edebi olması demek değildir. O'nun sözleri sevgi, merhamet, şefkat yani akla gelebilecek tüm güzel duyguları barındırırdı. Onun hitabeti sayesinde İslâm çok hızlı bir şekilde

⁶⁹ Fussilet: 41/44.

⁷⁰ İsmail Lütü Çakan, "Hitabet ve İrşad Açısından Kur'an-ı Kerim'de Söz Çeşitleri", *I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri* (1-15 Kasım 1993), DİB Yayınları, Ankara, 1995, s. 249.

⁷¹ Tûr: 52/34

⁷² Tâ-Hâ: 27/27-28.

⁷³ Mâide: 5/67

yayıliyordu. Bu durumdan rahatsız olan Câhiliye Arapları hem onu davasından döndürmek hem de O'na tâbi olanları caydırmak için sihirbaz,⁷⁴ deli,⁷⁵ kâhin,⁷⁶ yalancı⁷⁷ diyerek Hz. Peygamber'e iftiralarda bulunmuşlardır.

Bu dönemin ilk ve en önemli hatibi Hz. Peygamber⁷⁸ konuşurken kekelemez, kelimeleri güzel bir şekilde telaffuz eder, sözü ağızda gevelemez, “eee...ııııı” gibi manasız sesler çıkarmazdı.⁷⁹ O'nun sözü öz ve kısaydı. Öyle ki nahivciler ve diğer bütün bilginler Hz. Peygamber'in Arapların en güzel, en latif ve en fasihi olduğunu kabul etmişlerdir.⁸⁰ Ayrıca Arap kabilelerinden özellikle Kureyş ve Hevâzin belâgat ve fesahatte kendilerini diğer kabilelerden üstün görürlerdi. Hatta Resul-i Ekrem'in “*en fesahatliniz benim, çünkü ben Kureyş'denim ve Sa'doğullarında büyüdüm*”⁸¹ dediği ifade edilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber sözlerini dikkatli seçer, muhatabını azarlamaz, ona kötü söz söylemez ve tane tane konuşurdu.⁸² Aslında bu durum iyi bir hatipten beklenen bir üslup idi. Çünkü anlatan kişi ya da hatip hızlı konuşur, karşısındaki insanı hafife alır, onu umursamaz tavra bürünür ya da ters bir cevap verirse dinleyiciyi sıkmaktan başka bir şey yapamaz. Hz. Peygamber ise muhatabın seviyesine göre konuşurdu. Kültürlü bir insana cahil, cahil bir insana kültürlü gibi davranmak hatibin muhatabına vermek istediği mesajın yanlış algılanmasına neden olur ki bu da hatibi istemeyeceği sonuçlara götürebilir. Hz. Muhammed (s.a.v.) muhatabının sözü bitinceye kadar onu dinlerdi.⁸³ Şüphesiz dinleme eylemi çok sabır ve tahammül isteyen bir şeydir. Âlemlere rahmet olarak gönderilen, Allah'ın sevgili kulu ve elçisi olan Peygamberimiz Cuma hutbelerinde takvadan, güzel ahlaktan,

⁷⁴ Müddessir: 74/24.

⁷⁵ Hicr: 15/6.

⁷⁶ Tûr: 52/29.

⁷⁷ Yunus: 10/41.

⁷⁸ Elmalı, “Hitabet”, mad. DİA, XVIII, s. 159.

⁷⁹ Kazancı, *Peygamberimizin Hitabeti*, s. 165.

⁸⁰ M. Reşit, Özbalıkçı, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, Yeni Aka-demi Yayınları, İzmir, 2005. s. 52.

⁸¹ Özbalıkçı, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, s. 37.

⁸² Kazancı, *Peygamberimizin Hitabeti*, s. 168-172.

⁸³ Özbalıkçı, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, s.53.

kabir azabından vb. ya da o hafta bir olay vuku bulmuş ise o hadiseyle alakalı hitapta bulunurdu. Bazen de hutbe yerine Kur'an-ı Kerim'den sureler okurdu.⁸⁴

Bu dönemde farklı kabilelerden gelen heyetler Hz. Peygamber'in huzurunda konuşmalar yapar, bazen cevaplarını kendi verir bazen de sahabe içindeki hatiplere veririrdi. Özellikle "Hatîbü'n-nebi" olarak anılan Sâbit b. Kays, Sa'd b. Rebi, Sa'd b. Ubâde gibi sahabeler Hz. Peygamber'in hatiplerinden bazılarıdır.⁸⁵ Hz. Peygamber'in hitabetini anlayabilmek adına Veda hutbesini burada paylaşmamız yerinde olacaktır:⁸⁶

"الحمد لله نحمده ونستعينه ونستغفره ونتوب إليه ، ونعوذ بالله من شرور أنفسنا، ومن سيئات أعمالنا، من يهده الله فلا مضل له، ومن يضلل فلا هادي له، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأشهد أن محمدا عبده ورسوله. أوصيكم عباد الله بتقوى الله، وأحذركم على طاعته، وأستفتح بالذي هو خير. أما بعد: أيها الناس! اسمعوا مني أبيعن لكم، فإنني لا أدري لعلني لا ألقاكم بعد عامي في موقفي هذا ، أيها الناس: إن دماءكم وأموالكم حرام عليكم إلى أن تلقوا ربكم، كحرمة يومكم هذا في شهركم هذا، في بلدكم هذا، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!"

"أيها الناس: فمن كانت عنده أمانة فليؤدها إلى من ائتمنه عليها، إن ربا الجاهلية موضوع، ولكن لكم رؤوس أموالكم، لا تظلمون ولا تُظلمون، وإن أول ربا أبدأ به ربا عمى العباس بن عبد المطلب، وإن دماء الجاهلية موضوعة، وإن أول دم نبدأ به دم عامر بن ربيعة بن الحارث بن عبد المطلب، وإن مآثر الجاهلية موضوعة، غير السدانة والسقاية، والعمد قود، وشبه العمد ما قُتِل بالعصا والحجر وفيه مائة بعير، فمن زاد فهو من أهل الجاهلية."

"أيها الناس: إن الشيطان قد يئس أن يعبد في أرضكم هذه، ولكنه قد رضي أن يطاع فيما سوى ذلك مما تحقرون من أعمالكم."

"أيها الناس: إنَّما النسيء زيادة في الكفر يضل به الذين كفروا يحلونه عاما و يحرمونه عاما ليواطئوا عدة ما حرم الله وإن الزمان قد استدار كهيئته يوم خلق الله السموات والأرض، وإن عدة الشهور عند الله اثنا عشر شهرا في كتاب الله، يوم خلق السموات

⁸⁴ Özbalıkcı, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, s. 38.

⁸⁵ Elmalı, "Hitabet", mad. *DİA*, XVIII, s. 159.

⁸⁶ Câhız, *el-Beyân ve 't-Tebyîn*, II, s. 31-38.

والأرض، منها أربعة حرم ثلاثة متواليات و واحد فرد: ذو القعدة، وذو الحجة، والمحرم، ورجب الذي بين جمادى وشعبان، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!"

"أيها الناس: أن لنسائكم عليكم حقا ، ولكم عليهن حق، لكم عليهن ألا يوطئن فرشكم غيركم، ولا يدخلن أحدا تکرهونه بيوتكم إلا بإذنكم، و لا يأتين بفاحشة، فإن فعلن فإن الله قد أذن لكم أنتعضلوهن و تهجروهن في المضاجع وتضربوهن ضربا غير مبرح، فإن انتهين وأطعنكم فعليكم رزقهن وكسوتهن بالمعروف، وإنما النساء عندكم عوان لا يملكن لأنفسهن شيئا، أخذتموهن بأمانة الله، واستحللتم فروجهن بكلمة الله، فاتقوا الله في النساء، واستوصوا بهن خيرا، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!"

"أيها الناس، إنما المؤمنون إخوة ، ولا يحل لامرئ مال أخيه الا عن طيب نفس منه، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!"

"فلا ترجعن بعدي كفارا يضرب بعضكم رقاب بعض، فإني قد تركت فيكم ما إن أخذتم به لم تضلوا بعده ،كتاب الله، ألا هل بلغت؟ اللهم اشهد!"

"أيها الناس: إن ربكم واحد، وإن أباكمواحد، كلکم لأدم، وآدم من تراب، أكرمکم عند الله أتقاکم، وليس لعربي على عجمي فضلا بالتقوى، الا هل بلغت؟ اللهم اشهد!"

قالوا: "نعم."

قال: "فليبلغ الشاهد الغائب."

"أيها الناس إن الله قد قسم لكل وارث نصيبه من الميراث ، ولا تجوز لوارث وصية، ولا تجوز وصية في أكثر من الثلث، والولد للفراش، وللعاهر الحجر، من ادّعى إلى غير أبيه، أو تولى غير موالیه، فعليه لعنة الله والملائكة والناس أجمعين. لا يقبل منه صرف ولا عدل، والسلام عليكم ورحمة الله."

"Hamd Allah'a mahsustur. Yalnız ondan yardım ister, ondan af diler ve yalnız ona tövbe ederiz. Nefislerimizin kötülüğünden ve kötü amellerden Allah'a sığınırız. Allah'ın hidâyete erdirdiğini kimse saptıramaz. Allah'ın saptırdığını ise kimse hidâyete erdiremez. Allah'tan başka ilah olmadığına, O'nun eşi ve benzeri olmadığına şahitlik ederim ve yine şahitlik ederim ki Muhammed(s.a.v.) onun kulu ve

elçisidir. Ey Allah'ın kulları! O'na karşı gelmekten sakının ve O'na itaat edin. Sözlerime hayırlı olanla başlıyorum. Ey İnsanlar! Beni dinleyin, size bazı beyanlarda bulanacağım. Bu seneden sonra sizinle burada bulunabilir miyim bilmiyorum...”

“Ey insanlar! Nasıl ki bu gününüz, bu ayınız ve bu beldeniz size değerli ve dokunulmaz ise kanlarınız ve mallarınız da dokunulmaz ve mukaddestir. Size tebliğ etim mi? Şahit ol Ya Rab!”

“Ey insanlar! Kimin yanında bir emanet varsa onu sahibine versin. İslâm'dan önce (Câhiliye de olan) olan her türlü faiz (ribâ) kaldırılmıştır. Fakat anaparanız (malınız) sizindir. Ne zulmedin ne de zulme uğrayın. Kaldırdığım ilk faiz amcam Abbas b. Abdülmuttalib'in faizidir. Câhiliye Döneminin kan davaları da kaldırılmıştır. Kaldırdığım ilk kan davası Rebîa b. Hâris b. Abdülmuttalib'in oğlu Âmir'in kan davasıdır.”

“Ey insanlar! Şüphesiz ki, şeytan şu topraklarınızda kendisine tapınılmasından ümidini tamamen kesmiştir. Fakat siz bu kaldırdıklarımın dışında önemsiz gördüğünüz işlerde ona uyarsanız bu durum onu hoşnut eder.”

“Ey insanlar! Sapıtmak için haram ayların yerlerini değiştirmek küfürde fazlasıyla ileri gitmektir. İnkâr edenler bu şekilde Allah'ın helal kıldığını haram sayarlar. Oysa zaman, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü gibi akıp durur. Bir yıl içinde ki on iki aydan sadece dördü haram aylardır. Bu dört aydan üçü peş peşedir, bir tanesi tektir: Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Cumadâ ile Şaban arasındaki Recep ayıdır. Size tebliğ ettin mi? Şahit ol ya Rab!”

“Ey insanlar! Sizin kadınlarınızın üzerinde, kadınlarınızın sizin üzerinizde hakkı vardır. Sizin dışınızdakine döşeginizi, yatağınızı çiğnetmemeleri, nefret ettiğiniz birisini izniniz dışında evinize almaması, kötü davranışta bulunmamaları sizin kadınlar üzerindeki hakkınızdır. Eğer bunları yaparsalar Allah, onlara engel olmanıza, onlarla yataklarınızı ayırmanıza ve onlara hafifçe vurmanıza izin vermiştir. Bu durumundan vaz geçer ve size tabi olursalar onların rızkını ve giyimini makul ölçüde sağlamak borcunuzdur. Kadınlara gelince onlar hiçbir şeye sahip değildirler. Size sığınmışlardır. Siz onları Allah'ın emaneti olarak aldınız. Allah'ın

adını anarak onların namuslarını helal edindiniz. Kadınlar konusunda Allah'tan korkun ve sakının, onlara en iyi şekilde davranın. Size tebliğ ettin mi? Şahit ol ya Rab!"

"Ey insanlar! Şüphesiz Müminler kardeşlerdir. Kendi rızası olmadan kimseye kardeşinin malı helal olmaz. Size tebliğ ettin mi? Şahit ol ya Rab! Ey insanlar! Rabbiniz de babanızda tektir. Babanız Âdem (a.s.)'dır. Âdem (a.s.)'da topraktır. Allah katında en üstünüünüz, O'ndan en çok sakınanınıdır. Arap'ın Arap olmayana üstünlüğü ancak takva ile. Size tebliğ ettin mi? Şahit ol ya Rab! Dediler ki; evet, Hz. Peygamber şöyle dedi: burada bulunanlar bulunmayanlara iletsinler."

"Ey insanlar! Allah miras hususunda her hak sahibine hakkını vermiştir. Varis için vasiyet 1/3 den fazlası olmaz. Çocuk doğduğu döşeğe aittir. Zina edenin hakkı taşlanarak öldürülmesidir. Her kim ki babasından olmadığını ya da efendisinden başkasını kölesi olduğunu öne sürerse Allah'ın, O'nun meleklerinin ve tüm insanların laneti onun üzerine olsun. Allah bu kimselerin ne farz ne de nafîle ibadetini kabul etmez."

*"Allah'ın rahmeti ve bereketi üzerinize olsun"*⁸⁷

Hutbe metninden hareketle Hz. Peygamber hutbesine Allah'a hamd, sena ve istiğfarla başladığı göze çarpmaktadır. Bu durum aslında Sadru'l İslâm Dönemi hutbelerinin en önemli özelliği olacaktır. Öyle ki âlimler Allah'a hamd ve sena, Hz. Peygamber'e salat ve selam ile başlamayan hutbeleri eksik, noksan ve bereketsiz anlamına gelen **"betrâ"** olarak nitelemişlerdir.⁸⁸ Ayrıca bir söze konuya, hutbeye başlarken güzel başlamak gerekir. Bu durum belâgat ilminde "Beraat-i İstihlal"⁸⁹ terimiyle ifade edilmektedir.

Hz. Peygamber bu hutbesinde sadece kendi kavmine ya da geldiği topluma değil, tüm insanlara seslenmiştir. Bu bakımdan hükümlerin tüm insanlar için geçerli

⁸⁷Bünyamin Erul, "Veda Hutbesi" mad. *DİA*, XLII, s. 591-593.

⁸⁸ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, s. 6.

⁸⁹ Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Beraat-i İstihlal" mad. *DİA*, V, s. 490.

olduğu sonucunu ise "أيها الناس" nida edatından çıkarabiliyoruz. Ayrıca Hz. Peygamber genelde insanlara şu şekilde nida da bulunmuştur:

- Ya Âişe, ya Ömer vb. özel isimler kullanarak
- Ey Hattâbb'ın oğlu...
- Ey Âdem oğlu, ey Allah'ın kulları gibi genel ifadelerle
- Ey Neccâr oğulları gibi kabile isimleriyle
- Ey Resulullah (s.a.v.)'ın amcası, kızı vb. akrabalık bağlarını zikrederek
- Ya da muhatabına seslenirken bir takım kısaltmalar yaparak seslendiği olmuştur.⁹⁰

Veda hutbesinde te'kid edatı sık sık kullanılmıştır. Bunun nedeni ise iletilen mesajın önemine dikkat çekmektir. Yine veda hutbesinde sık sık "أيها الناس" kelimesi gibi birkaç kelime tekrar edilmiştir. Bu durumu hitabet açısından değerlendirmek gerekirse konunun önemi ve iyice anlaşılması için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Veda hutbesinde açıkça belli edilmese de âyetten iktibas edilmiştir.⁹¹ Meselâ Peygamberimiz hucurât suresin onuncu âyeti ile tevbe suresi otuz altı, otuz yedinci âyetlerden iktibas yapmıştır. Hutbeyi güzel bitirmek ise dinleyicinin duygu ve düşünceleri üzerinde konunun tesirini artırır ki Hz. Peygamber dua ederek hutbesine son vermiştir. Son olarak Hz. Peygamber'in fesahat ve belâgatını el-Câhız şöyle özetlemektedir:⁹²

“Hz. Peygamber'in kelimeleri; harfleri az, manası çok, sanat gösterisinden uzak, tekellüfe tenezzül edilmemiş olan sözdür. Bu söz yüce Allah'ın: “Ey Muhammed! Ben tekellüf edenlerden değilim, de”⁹³ buyurduğu gibiydi. O, avurdunu şişirerek konuşanları hoş görmemiş, sözü boğazının dibinden çıkaranlardan kaçınmıştır. O, uzun konuşmak gerektiğinde sözü uzatmış, kısa konuşulması gereken yerde de sözü

⁹⁰ Kazancı, *Peygamberimizin Hitabeti*, s. 201-202.

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa İsmet, Uzun, “İktibas” mad. *DİA*, XXII, s. 52-54.

⁹² Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, s. 16-17.

⁹³ Sâd: 38/86.

kısa kesmiştir. Garip kelimeleri terk etmiş, sokak ağzı ile konuşmaktan uzak durmuştur. Mutlaka bir hikmete dayalı olan sözü söylemiş, ismet vasfının ve ilahî desteğin kuşattığı, ilahî yardımın kolaylık verdiği bir kelimadan başkasını konuşmamıştır. O, Allah'ın sevgi kattığı, makbûliyet perdesini örttüğü, tatlılıkla heybet sıfatını bir araya getirdiği, az fakat anlaşılır mana haline getirdiği sözdür. Tekrarlamaya veya dinleyicinin tekrarlatma isteğine muhtaç olmadığı, bir kelimesinin bile yersiz düşmediği, mükemmel telaffuz edilmiş, delili çürümemiş, hiçbir hasmın karşısında duramadığı, hiçbir hatibin susturamadığı (bir hatîbe ait olan) sözdür. Resûlullah, uzun hutbelere kısa sözlerle karşılık verir, ancak hak ve gerçek olanı delil getirir, aldatma yoluna tevessül etmez, kaş göz işareti (yaparak muhatapla alay etme) yolunu tutmaz, cevap vermek için gecikmediği gibi acele de etmez, ne usandırır, ne de sözü anlaşılmayacak kadar kısaltır. Hiç kimse ondan daha faydalı, daha doğru ifadeli, daha dengeli, daha metotlu, daha isabetli, daha tesirli, daha akıcı, daha fasîh ve daha anlamlı bir söz işitmemiştir.”⁹⁴

3.2. Râşid Halifeler Döneminde Hitabet

Bu dönem Hz. Muhammed (s.a.v.) dünyadan ebediyete geçünden başlayıp (632) ilk Emevî halifesi olan Muâviye'nin (680) hilafeti ele geçirinceye kadar olan süreyi kapsamaktadır.

Asr-ı saâdet ve Hulefâ-i Râşidîn dönemi yani Sadru'l İslâm dönemi Arap hitabetinin altın dönemi kabul edilir. Bu dönemde Hz. Peygamber'den sonraki en büyük hatip başta Hz. Ali olmak üzere ilk dört halife, ordu komutanları, valiler sayılabilir. Meselâ Bir vali bir yere tayin edildiği vakit ilk işi insanları bir araya toplayıp onlara hitap etmek olurdu.⁹⁵

Hz. Peygamber'in dünyevi olarak en yakın arkadaşı, dostu olan ve kendisi için “Şâyet ben Rabbimden başka dost edinecek olsam Ebû Bekir'i seçerdim”⁹⁶ dediği

⁹⁴ Tacettin Uzun, Dil ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn, *İstem Dergisi*, 6, 2005, s. 138.

⁹⁵ Elmalî, “Hitabet”, mad. *DİA*, XVIII, s. 159.

⁹⁶ Özbalıkcı, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, s. 71.

hatta “...mağarada bulunan iki kişi”⁹⁷ diye Kur’an-ı Kerim’ de bahsedilen İslâm’ın ilk halifesi olan Hz. Ebû Bekir Peygamberimizin vefatına bir hayli üzülmüştür. Hz. Peygamber’in vefatı üzerine hilafet ihtilafları baş göstermiş sonuç olarak Hz. Ebû Bekir Sakifetü Beni Saide⁹⁸ denilen yerde halife seçilmiştir. Burada yaptığı hitabesi onun fasih ve belîğ, hazırcevap, gösterdiği kuvvetli deliller ise onun etkili bir hatip olduğunu göstermektedir.⁹⁹ O hutbesinde şunları dile getirmiştir.¹⁰⁰

"أيها الناس: نحن المهاجرون ، أول الناس إسلاما ، وأكرمهم أحسابا ، وأوسطهم دارا، وأحسنهم وجوها، و أكثر الناس ولادة في العرب، وأمسهم رحما برسول الله صلى الله عليه وسلم، أسلمنا قبلكم، وقدمنا في القرآن عليكم ، فقال تبارك و تعالى "والسابقون الأولون من المهاجرين والأنصار و الذين اتبعوهم بإحسان" فنحن المهاجرون وأنتم الأنصار ، إخوانا في الدين ، وشركاؤن في الفيء. و أنصارنا على العدو، آويتم و واسيتم ، وجزاكم الله خيرا، فنحن الأمراء ، وأنتم الوزراء ، لا تدين العرب إلا لهذا الحى من قریش ، فلا تنفسوا على إخوانكم ما منحهم الله من فضله."

“Ey insanlar! Biz muhacir olup ilk Müslüman olanlarız. Ve biz soy açısından en şerefli olanlarız, bizim yurdumuz en ortadadır. Yüzleri en iyi, Araplar içinde soyu en çok üreyen ve Hz. Peygamber’in üzerine en çok titreyen insanlar biziz. Biz, sizden önce İslâm’ı seçtik ve Kur’an-ı Kerim’de sizden öne getirildik. Yüce Allah" Muhâcir ve Ensâr’dan İslâm’ı ilk önce kabul eden ve onlara güzellikle uyanlar ..." Biz, muhâcir siz ise ensârsınız. Siz bizim dinde kardeşimiz, ganimette hissedarımız ve düşmana karşı da destekçimizsiniz. Bize iyi davranıp, misafir ettiniz. Allah razı olsun. Biz emir, siz vezirsiniz. Araplar, Kureyş’ten bu kabileden başkasına boyun eğmezler. Allah’ın onlara verdiği fazilet sebebiyle kardeşlerinize buğuz etmeyiniz.”

⁹⁷ Tevbe:3/40.

⁹⁸ Mustafa Sabri, Küçükaşçı, “Sakifetü Beni Saide”mad. DİA, XXXVI, s. 11-12.

⁹⁹ Özbalkıç, Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet, s.71.

¹⁰⁰ Safvet, Cemheretu Huṭabi’l- ‘Arab, I, s. 63.

Hiz. Ebû Bekir hitabette büyük bir zevk sahibiydi ve sözlerini seçerek konuşurdu.¹⁰¹ Hatta gençliğinden itibaren meşhur hatiplerin hitabelerini dinleyip, birçoğunu ezberlediği ve bunları sık sık tekrar ettiği rivâyet edilmiştir.¹⁰² Hiz. Ebû Bekir hutbe ve mektuplarında, Kur'an-ı Kerîm'den birçok örnek getirir veya konuyla alakalı bir durumu en sağlam delil olan Kur'an-ı Kerîm âyetleriyle kuvvetlendirirdi. Bu nedenle ictibas, yani alıntı onun en çok kullandığı belagat sanatıdır. Muhatapları önünde dile getirdiği şeyleri şiirle kuvvetlendirirdi. Konuşma için önceden hazırlık yapar, sözün etkili olmasını isterdi.¹⁰³ Halife olduktan sonra başta dinden dönenler, sahte peygamberlik iddialarında bulunanlar olmak üzere birçok problemle başa çıkmaya çalışmıştır.¹⁰⁴ Öyle ki Hiz. Peygamber'in vefatı üzerine Müslümanlar büyük bir karamsarlığa kapılmış, hatta Sahabeler durumun akıbetinden korkmaya başlamıştır ve Hiz. Ebû Bekir'in dilinden süzülen şu cümleler Müslümanları tekrardan bir araya getirmiştir:¹⁰⁵

"...أيها الناس، مَنْ كان يعبد محمداً فَإِن محمداً قد مات، ومن كان يعبد الله فَإِن الله حي لا يموت، وإن الله قد تقدم إليكم في أمره، فلا تدعوه جزعاً، وإن الله قد اختار لنبيه ما عنده على ما عندكم، وقبضه الي ثوابه، وخلف فيكم كتابه و سنة نبيه، فمن أخذ بهما عرف، ومن فرق بينهم أنكر. "ياأيهاالذين آمنوا كونوا قوامين بالقسط"، ولا يشغلنكم الشيطان بموت نبيكم، ولا يفتننكم عندنكم، عاجل بالذي تعجزونه، ولا تستنظروه فيلحق بكم."

"...Ey insanlar! Kim Hiz. Muhammed (s.a.v.)'e tapıyor ise şüphesiz Hiz. Muhammed (s.a.v.) öldü. Kim Allah'a inanıyorsa, şüphesiz ki Allah diridir, ölmez. Size Allah'ın emri gelmiştir. Üzüntüden dolayı O'nu bırakmayın. Allah, peygamberi için sizin yanınızdakinden ziyade kendi nezdindekini seçti. Onun iyiliği için ruhunu teslim aldı. Size de Kur'an ve Hiz. Muhammed (s.a.v.)'in de sünnetini bıraktı. Kim Kur'an ve sünnete uyar ise tanınır, kim o ikisi arasında ayırım yaparsa tanınmaz. "Ey

¹⁰¹ Şevki Dayf, *Târihu'l-Edebi'l- 'Arabî, (el- 'Asru'l-İslâmî)*, Daru'l-Me'arif, Kahire 1976. s. 124.

¹⁰² Özbeklikçi, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, s. 72.

¹⁰³ Uzun, *Dil ve Edebiyat Yönünden Hiz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin*, s. 141.

¹⁰⁴ Mustafa Fayda, *İslam Tarihi el kitabı* 2. Baskı, Ankara, 2013. s. 232-245.

¹⁰⁵ Hutbe metni için bkz.: Safvet, *Cemheretu Hutabi'l- 'Arab*, I, s. 66-67.

iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun."¹⁰⁶ Şeytan sizi O'nun ölümüyle meşgul etmesin ve sizi dininizden çıkarmasın. Onu aciz bırakacak şeylerde (beklemeden) hemen girişimde bulunun ki, size ulaşamasın."

Hulefâ-i Râşidîn'in ikincisi olan Hz. Ömer, İslâm'a davetin başlangıcında Kureyş'lilerin Hz. Peygamber'i öldürmesi için gönderdiği İslâm'ın en büyük düşmanlarından biri iken Allah onun kalbini İslâm'a ısındırdı ve onu hidâyet yoluna ilettiler. Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla birlikte İslâm dinî daha da güçlendi. Hz. Peygamber'in vefatından sonra, ilk anda şaşırıp ve şok geçiren Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in etkili konuşması üzerine biraz rahatlamış ve Hz. Ebû Bekir'in halife olmasına destek vermiştir. Hz. Ebû Bekir vefat edeceğini hissedince, kendi yerine onu uygun gördüğünü belirtmiştir.¹⁰⁷ O da Mescid-i Nebevi'de biat almıştır.¹⁰⁸ Biat aldıktan sonra şu sözleri dile getirdi:¹⁰⁹

"إني قائل كلمات فأمنوا عليهن، إنما مثل العرب مثل جمل أنف اتبع قائده فليظن قائده حيث يقوده، وأما أنا فو رب الكعبة لأحملنهم على الطريق."

"Size bir kaç kelam edeceğim; bunları iyi öğrenin. Arapların durumu ancak, sürücüsünün peşinden ayrılmayan (burnundan bağlı olduğu için) yaralı deveye benzer. Öyle ki sürücüsünün onu nereye çekip götürdüğüne bakmalıdır. Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki, muhakkak ben onları doğru yola götüreceğim".¹¹⁰

Kendisine "Emîr'ül-Mü'minin"¹¹¹ denilen İslâm'ın ikinci halifesi olan Hz. Ömer Sadru'l İslâm ve Raşit Halifeler dönemi hatiplerindendir.¹¹² Halife Ömer din, dünya, toplum, askerî vb. birçok konuda insanlara hitap etmiştir. Hz. Ömer, fıtratı itibarıyla hitabete kabiliyetli bir kimseydi. Bu sebeple ona kabilesinin elçilik görevi

¹⁰⁶ Nisa: 4/135.

¹⁰⁷ Özbek, Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet, s. 91.

¹⁰⁸ Fayda, İslam Tarihi el kitabı, s. 251-264.

¹⁰⁹ Safvet, Cemheretu Huṭabi'l- 'Arab, I, s. 79.

¹¹⁰ Sönmez, Câhiliye Döneminde ve Sadru'l İslam Döneminde Hitabet, s. 286.

¹¹¹ Fayda, "Ömer", mad, DİA, XXXIV, s. 44-51.

¹¹² Safvet, Cemheretu Huṭabi'l- 'Arab, I, s. I, 64-270.

verilmiştir. Hz. Ömer de diğer halifeler gibi bazı hutbelerinden önce hazırlık yapar, riya ve yapmacıktan asla hoşlanmazdı. Hz. Ömer'in ifadeleri genellikle serttir.

Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in hicretini (622), hicrî tarih başlangıcı olarak kabul eden, şehirleri kentleştiren, devlet idaresinde divanlar teşkil eden bir halifedir. İnsanların en mantıklısı, ifade yönünden en belîği ve en doğrusu, aynı zamanda çok şiir söyleyeni ve en çok eleştiri yapan¹¹³ Hz. Ömer edebiyatla meşgul olan bir sahabeydi. Şiiri seven ve ona en çok ihtimam gösteren halifeydi. Meşhur Arap şairlerinden Zuheyr'i beğenir, Nâbiğa ve Abde b. et-Tabîb'i överdi. İfadeleri genellikle kesin ve sağlam olup, her şeyi açık ve net olarak dile getirmekten çekinmezdi. Bu şekilde mektuplarını da kaleme almıştır. Hz. Ömer'in hutbe ve mektuplarında en fazla kullandığı edebî sanatlar; teşbîh, seci ve iktibasır.

Hz. Ömer sözün uzatılmasından hoşlanmazdı. Meselâ bir kişi onun yanında sözünü lüzumundan fazla uzatmış ve bunun üzerine Halife Ömer *"Konuşmalarda çok söz söylemek, şeytanın ağzından çıkan şişirilmiş balonlar gibidir"*¹¹⁴ demiştir. Hatta Halife Ömer bir keresinde ok atma talimi yapan iki kişiye rastlamış ve birinin diğerine "isabet ettirdim" anlamındaki **"أَصَبْتُ"** kelimesi yerine **"أَسْبْتُ"** dediğini işitince *"Yanlış konuşmanın kötülüğü, kötü atıştan daha fenadır"*¹¹⁵ demiştir. Buradan da anlaşılacağı gibi o, dilin güzel ve hatasız konuşulmasını ister ve kendisi de öyle yapardı. Aslında onun sözleri karakterinin sözcüklerle, kelimelerle hayat bulmuş şeklidir.

Hz. Ömer vefat etmeden önce, halifenin seçilmesi için Hz. Osman'ında aralarında bulunduğu altı kişilik bir heyet kurdurdu. Heyetin istişaresi sonucunda Hulefâ-i Râşidîn'in üçüncüsü Hz. Osman oldu. Biatten sonra söyle bir hutbeyi dile getirdi:¹¹⁶

¹¹³ Sönmez, *Câhiliye Döneminde ve Sadru'l İslam Döneminde Hitabet*, s. 285.

¹¹⁴ Uzun, *Dil ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn*, s. 143.

¹¹⁵ Uzun, *Dil ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn*, s. 142-143.

¹¹⁶ Safvet, *Cemheretu Huṭabî'l- 'Arab I*, s. 101.

"أما بعد: فإني قد حملت وقد قبلت، ألا وإني متبع، ولست بمبتدع، ألا وإن لكم علي بعد كتاب الله عز وجل، وسنة نبيه صلى الله عليه وسل ثلاثا: اتباع من كان قبلي فيما اجتمعتم عليه وسننتم، وسنَّ سُنَّةَ أهل الخير فيما لم تستوا عن ملأ، والكفَّ عنكم إلا فيما استوجبتم. ألا وإن الدنيا خضرة قد شُهِيتُ إلى الناس، ومال إليها كثير منهم، فلا تتركوا إلى الدنيا، ولا تثقوا بها، فإنها ليست بثقة، واعلموا أنها غير تاركة إلا من تركها."

"Bana bir görev verildi, ben de kabul ettim. Ben, benden öncekilerin izinden gideceğim, işlerimde, uygulamalarımda Aziz ve Celil olan Allah'ın Kitabı Kur'an ve Peygamberin sünnetidir. Bunların akabinde ise birincisi, üzerinde birleştiğiniz ve izlediğiniz hususlarda benden öncekilerin izi, ikincisi daha sonrakiler tarafından ortaya koyulmayan lakin sonradan hayır ehlinin ihdas ettiği yol üçüncüsü de, cezayı hak etmediğiniz sürece size ceza vermeme yolunu izleyeceğim. Dünya göz alıcı olup insanları kendine çeker. İnsanların çoğu ise kendisini ona kaptırır. Dünyaya yönelip ona güvenmeyin, o güvenilir değildir. Biliniz ki, dünya kendisini terk etmeyi terk etmez."

Halife Osman, kendinden önceki halifelerden fesahat ve beyanda bir derece aşağıydı. O fıtratı üzere fazlasıyla utangaç bir insan olduğundan, bu durum onun çok hitap etmesine her ne kadar engel olsa da belâgatına asla mani olmamıştır. Öyle ki utandığı için, bir defasında minberde konuşamamış *"Ebû Bekir ve Ömer bu makamda konuşmak için hazırlık yaparlardı. Siz hatip bir imamdan daha çok, âdil bir imama muhtaçsınız"*¹¹⁷ demiştir.

Hiz. Osman'ın konuştuğunda üslubu gayet açık ve sadedir. Tıpkı ilk iki halife gibi Kur'an-ı Kerîm'den iktibaslar yapar ve ondan insanlar ibret alsın diye örnekler verirdi. Bazen şiir ve mesellerden de misâl getirdiği olmuştur. Hiz. Osman kısa, öz ve tesirli cümleler ile muhataplarıyla konuşurdu. Hutbe ve mektuplarında, Hiz. Ömer gibi yapmacılıktan hoşlanmamakla birlikte tabiliğinden ödün vermemiştir. Yine onun hutbe ve mektuplarında birçok sanatı kullandığı göze çarpmaktadır. Hutbe ve mektuplarında delil olarak kendinden önceki halifeler gibi Kur'an ve sünnetten faydalanmıştır. Meselâ âsîler tarafından evi muhasara edildiğinde hacılara yazdığı

¹¹⁷ Dayf, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, II, s. 126.

takriben altı sayfalık bir mektubun yarısından fazlası âyetler ile doludur. Açıkçası Hz. Osman çok fazla hutbe irad etmemekle birlikte genellikle kendisine karşı bir takım suçlamalarda ve bazı meseleler hakkında açıklama yapmak için konuşmuştur. Fakat bu durum onun her zaman konuşmadığı anlamına gelmediği gibi irad ettiği hutbelerinde mükemmel olmadığı anlamına gelmemektedir.¹¹⁸

Hilafetinin ilk altı yıllık döneminde herhangi bir karışıklık çıkmadığı Hz. Osman'ın ikinci altı yıllık döneminde Mısır ve Irak'a yerleşmiş olan bazı bedevîler, bölgelerin valiliklerine akrabalarını atıyor, tayin ediyor gerekçesiyle halifeye saldırdılar. Medine'de evini kuşatıp ve onu muhasara altına aldılar. Hicri 35 yılında Kur'ân okurken Hz. Peygamber'in damadını şehit ettiler. Onun şehit edilmesi üzerine Müslümanlar arasındaki ayrılığın, hilafet makamına saldırma cüretinin ve halifelerin öldürülüp onlara karşı çıkılmasının önü açılmış oldu.¹¹⁹

Hz. Osman şehit edilince Ümeyye soyundan gelenler Medine'den uzaklaşmış ve şehir tamamen âsilerin kontrolü altına girmişti. Fakat Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Mugîre b. Şu'be, Muhammed b. Mesleme ve Üsâme b. Zeyd vb. sahabeler mescitte toplanıp yeni bir halife seçmek istemişler. Hz. Ali kendisine teklif edilen hilâfet makamını orada bulunan Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'a yöneltmiş, fakat sonuçta istemeyerek de olsa ısrarlar üzerine biati kabul etmiştir. Ancak Hz. Ali hilafete geldiğinde Müslümanlar ilk ayrılıkları yaşıyordu.

Hz. Peygamber'in hem kâtibi hem damadı olan Hz. Ali¹²⁰ için “*Resûlullah'ın ashabı arasında hatip olanların en fasîhi Ebû Bekir ve Ali b. Ebû Talib'tir*” diyen kimseler vardır.¹²¹ Hz. Ali fevkalade hatip ve yazar olmakla birlikte hem veciz hem de uzun konuşma da herkesten mahirdi. Hz. Ali'nin hutbe ve mektuplarında üslubu tabîîdir. Hutbe ve mektuplarında göze çarpan teşbîh, seci, tıbâk, mukâbele ve iktibas vb. edebi sanatlar vardır. Hz. Ali'ye nispet edilen birçok hutbe ve mektup vardır. Hatta fesahat ve üstün hitabeti ile bilinen Hz. Ali'nin bu hutbe ve mektupları

¹¹⁸ Uzun, Dil ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin, s. 143-144.

¹¹⁹ Özbalıkcı, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, s. 125.

¹²⁰ Ethem Ruhi Fiğlalı, “Ali”, mad. *DİA*, II, s. 371-372.

¹²¹ Dayf, *Târihu'l-Edebi'l- 'Arabî*, II, s. 126.

Şerîf er-Radî (ö. 359/969) tarafından “Nehcu’l-Belâğâ” ismiyle bir kitap haline getirilmiştir.¹²²

Hiz. Ali’nin mektup ve hutbeleri genellikle dini-siyasî içeriklidir. Bunun sebebi onun hilafete geldiği dönem siyasî hizipleşmelerin ve fitnenin bir hayli artmasıdır.¹²³ Hiç şüphesiz bu dönemde en önemli siyasî hizipleşmenin olduğu olay hakem olayıdır. Burada Hiz. Ali’nin hakem olayı karşısında irad ettiği hutbeyi vermemiz ne demeye çalıştığımızı daha da açıklayacaktır.¹²⁴

"الحمد لله وإن أتى الدهر بالخطب الفادح، والحدث الجلي، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له ليس معه إله غيره، وأن محمدا عبده ورسوله وآله، أما بعد : فإن مصيبة النا صح الشفيق العالم المجرب، تورث الحسرة ، وتعقب الندامة، وقد كنت أمرتكم في هذه الحكومة أمري ونخلت لكم مخزون رأيي، لو كان يطاع لقصير أمر، فأبيت على إباء المخالفين الجفاة، والمنابذين العصاة، حتى ارتاب الناصح بنصحه، وضم الزند بقدحه، فكنت وإياكم كما قال أخو هوازن:

أمرتكم أمري بمنعرج اللوى فلم تستبينوا النصيح إلا ضحى الغد

“Kader ağır hitabeti ve önemli olayları gündeme getirse de hamd, Allah'a mahsustur. Onun, kendisiyle birlikte başka hiçbir ilah bulunmayan ve hiçbir ortağı olmayan tek ilah olduğuna, Hiz. Muhammed (s.a.v.)'in onun kulu ve elçisi (resulü) olduğuna şahitlik ederim. Bundan sonra, hiç kuşkusuz, şefkatli, bilgili ve deneyimli bir öğütçünün günah işlemesi, şaşkınlık yaratır ve pişmanlık getirir. Ben bu hükümette size bazı emirler vermiştim. Gizli görüşlerimi kısaca bildirmiştim; şâyet itaat edilseydi, eksik bir emre itaat edilmiş olurdu. Siz bana zalim muhalifler isyancı itirazcılar gibi karşı çıktınız. Öyle ki öğütçü öğüdünde, kınayan kınamasında şüpheye düştü. Ben de size zarar gelmesinden ve Ebû Hevzân'ın dediği gibi:

"Onlara buyruğumu kederden kıvranırken verdim. Ancak onlar, nasihatimi yarının kuşluk vakti algılayabildiler."

¹²² M. Yaşar, Kandemir, "Ali" mad. DİA, II. s. 375-378.

¹²³ Tacettin, Uzun, Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Rasidîn'in Hutbe ve Mektupları, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1985. s.77.

¹²⁴ Safvet, Cemheretu Huṭabî'l- 'Arab I, s. 213-214.

3.3. Sadru'l İslâm Döneminde Meşhur Hatiplerden Bazıları

3.3.1. Hz. Âişe (عائشة بنت أبي بكر) (ö. 678) ve Hutbeleri

Asıl ismi Âişe binti Ebû Bekir es-Sıddîk, Ümmehâtü'l-mü'minîn (Mü'minlerin annesi) olup ve Hz. Peygamber'in eşi ve Hz. Ebûbekir'in kızıdır. Babasının es-Sıddîk lakabıyla bilinmesi sebebiyle kendisine "Âişe es-Sıddîka (es-Sâdika) binti's-Sıddîk" denilmiştir. Hz. Peygamber'den en çok hadis rivâyet edendir. Sahabeler genellikle ondan fetva sorar ve ona göre amel ederlerdi. Müslüman kadınlar arasında dini en iyi bilendi.¹²⁵ Mü'minlerin annesi olan Hz. Âişe hem Sadru'l-İslâm ve Râşit Halifeler dönemi hatiplerindendir.¹²⁶

Rivayet edilir ki bazı gruplar Hz. Ebû Bekir'i dillerine dolamış ve bu durum Hz. Aişe'ye anlatılmış. Bunun üzerine Hz. Aişe, insanları toplamak için haber göndermiş ve bir grup insan onun odasının önünde toplanınca, perdelerini açıp onlara şu hutbeyi irad etmiştir:¹²⁷

"أبي وما أبيه، أبي والله لا تعطوه الأيدي، ذاك طود منيف، وفرع مديد، هيهات كذبت الظنون، أنجح إذ أكديتم، وسبق إذ ونيتم، سبق الجواد إذا استولى على الأمد، فتى قريس ناشئا، وكهفها كهلا، يفك عانيها، ويريش مملقها، ويرأب شعبيها، ويلم شعنها، حتى حليته قلوبها، ثم استشرى في دين الله، فما برحت شكيمته في ذات الله عز وجل، حتى اتخذ بفنائها مسجدا، يحيى فيه ما أمات المبطلون، وكان رحمه الله غزير الدمعة، وقيد الجوانح، شجي النشيج، فانقضت إليه نسوان مكة وولدانها، يسخرون منه ويستهنئون به "الله يستهزئ بهم ويمدهم في طغيانهم يعمهون" فأكبرت ذلك رجالات من قریش، فجنت قسيها، وفوقت سهامها، وامتلوه غرضا، فما فلوا له صفاة، ولا قصفوا له قناة، ومر على سيسائه، حتى إذا ضرب الدين بجرانه، ورست أوتاده، ودخل الناس فيه أفواجا، ومن كل فرقة أرسالا وأشتاتا، اختار الله لنبيه ماعنده، فلما قبض الله نبيه ضرب الشيطان رواقه ومد طنبه، ونصب حباله، وأجلب بخيله ورجله، واضطرب حبل الإسلام، ومرج عهده، وماج أهله، وبغى الغوائل، فظنت رجال أن قد أكثبت أطماعهم، ولات حين الذي يرجون، وأني والصديق بين أظهرهم، فقام حاسرا مشمرا، فجمع

¹²⁵ Fayda, "Âişe", mad. DİA, II. s.201-205.

¹²⁶ Özbeklikçi, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, s. 147.

¹²⁷ Safvet, *Cemheretu Huṭabi'l-'Arab*, I, s. 123-125.

حاشيته، ورفع قُطريه، فرد رسن الإسلام على غربه ولم سعثه بطبه، وانتاش الدين فنعشه، فما أراح الحق على أهله، وفرر الرأس على كواهلها، وحقن الدماء في أهبها، أتته منيته، فسد ثلمته بنظيره في الراحة، وشقيقة في السيرة والمعدلة، ذاك بان الخطاب، فله در ام حملت به، ودرت عليه، لقد أوحدت به، ففنخ الكفرة، وديخها، وشرذ الشرك شذر مذر، وبعج الأرض وبعجها، فقانت أكلها ولفظت خبأها، ترأمة ويصدف عنها، وتصدى له ويأبأها، ثم وزع فيها فيئها، وودعها كما صحبها، فأروني ماذا ترتئون، وأي يومي أبي تنقمون، أيوم إقامته إذ عدل فيكم أم يوم ظعنه إذ نظر لكم؟ أقول قولي هذا وأستغفر الله لي ولكم، ثم أقبلت على الناس بوجهها، فقالت: أنش دُكم الله هل أنكرتم، مما قلت شيئاً، فقالوا: اللهم لا.

“Babacığım, vah Babam! Allah’a yemin olsun ki babama dokunmazsınız. O, yüce bir dağ kadar, sizin en onurlunuzdur. Yazıklar olsun! Zanlarınız gerçekleşmedi. Kazdığınız kuyuya kendiniz düşünce, o feraha erdi. Hedefi almakta olan asil bir at gibi ileri geçti. Siz sendeleyince, Kureyş’in delikanlı genci ve yetişkin kurtarıcısı o oldu. Kureyş’in gözyaşını silen, fakirine el uzatıp, taşkınları düzeltirdi. Bütün Kureyş’in gönlü ona hoşnut oluncaya kadar, Kureyş’in işlerini düzenlerdi. Sonra Allah’ın dini için galeyana gelen oydu. Onun kavgası Allah içindi. Öyle ki onun evinin girişi bozguncuların öldürdüğü ruhları diriltecek bir mescit halindeydi. Onun gözünün yaşı durmadı. Kendisinden geçmiş, sesi kısılmış gibiydi. Lakin Mekke’nin kadın ve çocukları onunla dalga geçip etrafına toplanırdı. “Gerçekte ise Allah onlarla alay eder (onların bu tavrı sebebiyle onları cezalandırır); fitneleri içinde bocalarken onlara zaman verir.”¹²⁸ Bu durum bile Kureyş’in erkeklerini şüphelendirdi. Anında hedef alıp yaylarını gerip ve okunu takıp onu hedef haline getirdiler. İslam dini güçleninceye kadar ona karşı kılıçlarıyla üzerine yürümekten ve omurga kemiklerini kırana kadar sopaları ile üzerine gelmekten çekinmediler. Sonunda, din işlerini boynuna binip, İslâm’ın temeli sağlamlaşıp, insanlar da her yerden kısım kısım cemaatler halinde İslâm’ı benimseyince, Allah, Peygamberine katındaki yeri seçti.(yani Peygamber vefat edince) şeytan kudurdu, ipini uzatıp ve tuzağını kurdu. Atlılara ve yayalara seslendi. İslâm’ın bağı titredi ve zaman bozulup halk tökezledi. Kötülükler sınırını aştı. Bunun üzerine bazı kimseler umduklarına

¹²⁸ Bakara: 2/15.

varacağını zannetti. Hâlbuki Hz. Ebûbekir onların arasındayken umduklarının zamanı değildi. O, bunları düzeltmeye çabaladı. İslâm ipinin kopan uçlarını bir araya getirdi. İslâm dinini en uzak noktaya kadar taşıdı. Hilm ile işini düzene koydu. İslâm yükselince beraberinde onu da yükseltti. Haklıya hakkını verdi, kan davasını ortadan kaldırıp, ölümün pençesine sarıldı. Bıraktığı boşluğu kendisi gibi merhametli ve adaletli olan kardeşi Hz. Ömer ile doldurdu. Aşk olsun, ona hamile kalıp ve onu emziren anaya... Anası bir tek onu doğurmuştu. Bu nedenle, kâfirleri perişan edip, yönetimi altına aldı. Şirk; parçalanıp yok oldu. Fetihler yapıp ganimetler topladı. Fethedilen yerler bütün her şeyini ortaya serip sırlarını ifşa etti. Öyle ki babam bundan kaçınmaktaydı. İtiraz edip, razı gelmedi. Sonra, pay edip bir dost misali onlar ile vedalaştı. Şimdi, ne düşündüğünüzü dile getirin de görelim? İçinizde adaleti uyguladığı günü mü, yoksa Hz. Ömer'i yerine bırakıp göçtüğü günü mü? Bu konuşmayı yapıp, Allah'tan benim ve sizin için af diliyorum”

Sonra bizzat insanların yanına gelip

“Allah aşkına konuşun; konuştuklarımın bir garibinize gitti mi?” dedi, orada bulunanlar ise “Aman Rabbim, hayır.” dediler.¹²⁹

Hutbe metninde dikkat çeken ilk husus Hz. Aişe'nin babası hakkında söyledikleridir. Yani babasının Müslüman olmadan önce Kureyş için neler yaptığını ve fakir fukarayı gözettiğini dile getirmektedir. Ayrıca ilk Müslümanlardan olması ve İslâm için bütün her şeyini gözünü kırpmadan verdiğine de işaret ediyor. Fakat bu kadar şey yapmasına rağmen yine Hz. Ebû Bekir'in arkasından dalga geçtiklerini ve alay ettiklerini söylüyor. Orada bulunan insanlara da ayrıca bu söylediklerinin doğru olup olmadığını soruyor ve sonuçta söylediği her şeyin doğru olduğunu onlara tasdik ettiriyor. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki bu metin aslında hem bir ağıt hem de muhaliflerin susturulması için irad edilen bir hutbedir.

3.3.2. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (أبو موسى الأشعري) (ö.662-63) ve Hutbeleri

Asıl ismi Ebû Mûsâ Abdullâh b. Kays b. Süleym el-Eş'arî olup Sadru'l İslâm dönemi hatiplerindendir. Mûsâ el-Eş'arî bizzat Resulullah'dan Kur'an-ı Kerim'i

¹²⁹ Sönmez, Câhiliye Döneminde ve Sadru'l İslâm Döneminde Hitabet, s. 305-306.

dinleyerek ezberlemiştir. Kendisinin çok güzel Kur'an-ı Kerim'i okuduğu, bu sebeple Hz. Peygamber ona, sesinin Hz. Davud (a.s.)'un sesine benzediğini söylemiştir. Tahkim olayında ısrarlar üzerine Hz. Ali'nin hakemliğini üstlenmiştir. Orada şu hutbeyi irad etmiştir:¹³⁰

ولما التقى الحكمان ابو موسى الاشعري وعمر بن العاص بدومة الجندل، ودار بينهما من الحوار المادار، أقبلوا إلى الناس وهم مجتمعون، فتقدم ابوموسى، فحمد الله عز وجل و أنثى عليه،

ثم قال: "أيها الناس، إنا قد نظرنا فى أمر هذه الأمة، فلم نر أصلح لأمرها، ولا ألم لشعثها، من أمر قد أجمع رأى عمرو عليه، وهو أن نخلع علياً معاوية، وتستقبل هذه الأمر هذا الأمر، فيولوا منهم من أحبوا عليهم، و إني قد خلعت علياً و معاوية، فاستقبلوا أمركم، وولوا عليكم من رأيتموه لهذه الأمر أهلاً" ثم تنحى.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Amr b. As Dûmetü'l-Cendel'de bir araya geldiğinde, hilafet ile ilgili aralarında geçen diyalog sonucu, her iki hakem, toplanmış kararı bekleyen insanların bulunduğu yere doğru geldiler. Ebû Mûsâ el-Eş'arî ön tarafa çıktı, Allah (c.c.)'a hamd ve sena ettikten sonra “ *Ey insanlar! Bu ümmetin işini görüştük, hilafete en uygun ve ümmeti bir araya getirecek, salih bir kişiyi göremedik. Ben ve Amr Ali ve Muâviye'nin hilafetten azledilmesi görüşüne vardık. İslâm ümmetinin bu meselesine yöneldik. İnsanlar, sevdiklerine velâyeti versin (halk, istediğini hilafete geçirsin), Şüphesiz ki ben Ali'yi ve Muâviye'yi azlettim, (halifelik işini) kendinize yönelerek çözümleyin ve hilafete en ehil gördüğünüze bu işi verin.*” dedi.

3.3.3. Amr b. As (عمرو بن العاص) (ö.664) ve Hutbeleri

Asıl ismi Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Amr b. el-Âs (el-Âsî) b. Vâil es-Sehmî el-Kureşî olup Mısır fatihi ve meşhur sahabelerdendir. Araplar'ın meşhur dört dâhisinden biridir.¹³¹ Amr b. Âs zeki, cesur, aynı zaman da iyi bir şair ve hatiptir.

¹³⁰ Safvet, *Cemheretu Huṭabî'l-'Arab*, I, s. 212.

¹³¹ Ahmet Önkâl, “Amr b. el-Âs”, mad, *DİA*, III, s. 80.

Hem İslâmî hem de Emevî dönemi hatiplerindendir.¹³² Hakem olayında irad ettiği hutbede şunları dile getirmiştir.¹³³

وأقبل عمرو بن العاص فقام مقامة، فحمد الله و أثنى

قال: "إن هذا قد قال ما سمعتم، و خلعصاحبه، وأنا أخلع صاحبه كما خلعه، واثبت صاحبي معاوية، فإنه وليّ عثمان بن عفان رضي الله عنه والطالب بدمه، أحق الناس بمقام"

فقل أبو موسى: "مالك لا وفقك الله _ غدرت وفجرت!"

Ve Amr b. El-As ayağı kalktı, Allah'a hamd ve sena ettikten sonra “ *şüphesiz bu kimsenin (Ebû Musa el-Eş'âri) dediğini işittiniz, hakemliğini yaptığı kimseyi(yani Hz. Ali'yi)hilafetten azletti. Bende onu azlediyorum ve Muâviye Osman bin Affan'ın kanını talep edendir, hilafet onundur*” dedi.

Mûsâ el-Eş'âri: “Allah seni başarıya ulaştırmasın, sen ihanet ettin ve facir oldun” dedi ve orayı terk etti.

3.4. Sadru'l İslâm Dönemi Hitabetinin Genel Özellikleri

1. Sadru'l İslâm dönemi hitabetinin en belirgin özelliği hiç şüphesiz hem Hz. Peygamber hem de Hulefâ-i Râşidîn döneminde hutbelere Allah'a hamd ile başlanmasıdır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra hutbelere Allah'a hamd ve sena sonra ise Hz. Peygamber'e salât ve selam ile başlanırdı. Hamd ile başlanmayan hutbelere “*noksan, hayrı olmayan, güdük*” anlamına gelen **betrâ** denilirdi.¹³⁴

2. Hulefâ-i Râşidîn döneminde hutbeler bitirilirken dua okunurdu. Meselâ Hz. Ebûbekir hutbesini şu şekilde dua ederek sonlandırırdu:¹³⁵

"اللهم اجعل خير زمانى آخره، وخير عملى خواتمه، وخير أيامى يوم لقاؤك."

¹³² Özbalıkçı, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, s. 156.

¹³³ Safvet, *Cemheretu Huṭabî'l- 'Arab*, I, s. 213.

¹³⁴ Câhız, *el-Beyân ve 't-Tebyîn*. II, s. 6.

¹³⁵ Dayf, “*Târihu'l-Edebi'l- 'Arabî*, II, s.107. Uzun, “*Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Rasidîn'in Hutbe ve Mektupları*”, s. 82.

“Allah’ım! Zamanımın sonunu, amellerimin akıbetini hayırlı kıl ve seninle karşılaştığım günü hayırlı kıl.” Yine Hz. Ömer hutbesini sonlandırırken şu duayı dile getirirdi:¹³⁶

"اللهم لا تدعني في غمرة، ولا تخذني في غرة، ولا تجعلني مع للغافلين."

“Allah’ım! Beni şaşırtma(sapıklıkta kılma), beni gaflete düşürme ve beni gafillerden kılma”

3. Allah’a hamd ve sena edildikten sonra asıl söze yani Fasl’ul-Hitab’a

"أما بعد" tabiriyle geçilirdi.¹³⁷ Bu tabirle asıl anlatılmak istenen konuya, mevzuya başlanacağı anlaşıldı.

4. Bu dönem hitabetinin özelliklerinden biri ise Kur’an-ı Kerim’den etkilenilmiş olmasıdır. Yani hutbelerde Kur’an üslubu takip edilmiş ve ondan iktibaslar yapılmıştır. Bu şekilde hatipler konuyu delillendirme ve süsleme yoluna gitmişlerdir. Hatipler hutbelerinde Kur’an’dan bazen icaz bazen itnab yapmışlardır.¹³⁸ Özellikle Hulefâ-i Râşidîn dönemi hutbelerinde âyet ve hadislerden iktibaslar yapılmıştır.¹³⁹ Âyet veya hadislerden iktibas yapılmayan hutbelere “içeriğinde güzel, hoş şeylerin olmadığı, çirkin, yakışsız” anlamlarına gelen **şevhâ** adı verilirdi.¹⁴⁰ Yine Cuma günü irad edilen Cuma hutbelerinde başlangıçta Allah’a hamd ve kelime-i şهادet olmaz ise o hutbe **cezmâ** diye isimlendirilirdi. Cezmâ ise eksik, kesik hutbe anlamındadır.¹⁴¹

5. Sadru’l İslâm dönemi hutbelerinde şiirden ihticâc yapılmıştır. Bu aslında Câhiliye hutbelerinde de vardı. Ama bu dönem hutbelerinde mesellere ve hikmetli sözlerle fazla yer verilmemiştir. Buradan Câhiliye dönemi hutbelerinin bazı geleneklerinin devam ettiğini söyleyebiliriz.

¹³⁶ Dayf, “Târihu’l-Edebi’l- ‘Arabî, II, s. 107.

¹³⁷ Uzun, “Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Rasidîn’in Hutbe ve Mektupları”, s. 81.

¹³⁸ Sönmez, Câhiliye Döneminde ve Sadru’l İslam Döneminde Hitabet, s. 247.

¹³⁹ Dayf, “Târihu’l-Edebi’l- ‘Arabî, II, s. 112.

¹⁴⁰ Câhız, el-Beyân ve’t-Tebyîn, II, s. 6.

¹⁴¹ Sönmez, Câhiliye Döneminde ve Sadru’l İslam Döneminde Hitabet, s. 246.

6. Bu dönemde lafızlar gayet anlaşılır ve naiftirler. Hutbelerde lafızlar, Câhiliye döneminin garipliğinden arınmış ve bunlara İslâmî anlamlar yüklenmiştir.

7. Sadru'l İslâm dönemi hitabetinde diğer göze çarpan özelliklerden bir tanesi ise hutbelerin içeriğinin İslâmî konular olmasaydı. Yani Câhiliye devri hutbelerinde işlenen kabile taassubu, kendi kabilesini övme gibi kibir hane konuların yerini cihad, takva vb. İslâm dinînin emrettiği konular almıştır. Yani hitabet dinî bir kimlik kazanmıştır. Ayrıca bu dönem hutbelerinde Câhiliye dönemi hutbelerine oranla konu bütünlüğü daha da çoktur.¹⁴²

8. Bu dönemde hutbeler kısa ya da uzun tutulabiliyordu. Meselâ Cuma ve bayram namazlarının hutbeleri genelde kısa tutulurdu. Örneğin Hz. Cabir Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmektedir: *"Doğrusu kişinin namazının uzunluğu ve hutbesinin kısalığı onun fikhını (ince anlayış sahibi olduğunu) gösterir. Namazı uzatın, hutbeyi kısa tutun. Şüphesiz öyle anlatımlar var ki büyüleyicidirler."*¹⁴³ Bu hadisten de anlaşılacağı gibi Hz. Peygamber'in bu konuyla ilgili tavsiyeleri bulunmaktadır. Yezîd b. Ebi Sufyân Şam seferine çıkarken Hz. Ebû Bekir onu yanına çağırıp *"Askerlerine hitap ettiğin zaman kısa ve öz yani veciz bir şekilde konuş. Uzun konuşmanın büyük bir kısmı unutulur."*¹⁴⁴ şeklinde tavsiyede bulunmuştur. Ancak irad edilen hutbenin amacına en iyi şekilde ulaşabilmesi ve muhataplarını ikna etmesi bakımından özellikle siyasî, toplumsal olaylarda uzun tutulmuştur. Özetle dinî münasebetlerde, cihada teşvik ve acil durumlarda hutbeler kısa irâd edilmişken siyasî olaylarda amaca en iyi şekilde ulaşmak ve insanları ikna etmek için hutbeler biraz daha uzatılmıştır. Hulefâ-i Râşidîn döneminde bazı hutbelerin uzun tutulduğu söylenmektedir.¹⁴⁵

9. Sadru'l İslâm dönemi hatipleri Câhiliye dönemi hatipleri gibi seciye önem vermemiş tam tersi seciyi kullanmaktan kaçınmışlardır. Bunun nedeni el-Câhız, *"Şiir*

¹⁴² Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi II; Sadru'l-İslam Dönemi*, 3. Baskı, Fenomen Yayınları, Erzurum, 2017, s. 224-225.

¹⁴³ Muslim b. Haccâc, el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim, Mevsuatı's-Sunne el-Kutubi's-Sitte ve Şurûhuha*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Salât, s.869.

¹⁴⁴ Sönmez, *Câhiliye Döneminde ve Sadru'l İslam Döneminde Hitabet*, s. 245.

¹⁴⁵ Câhız, *el-Beyân ve 't-Tebyîn*, II, s. 6.

dışında, tekellüfte ve sanatta seci kerih görülmüştür. Bunun nedeni Arap kâhinlerinin büyük bir kısmının Câhiliye Döneminden gelmesi ve halkı onlara gitmeye davet etmeleri idi. Kâhinler seci yapıp kehanetlerde bulunuyor ve hüküm veriyorlardı. Câhiliye adetleri ve kültürü çoğunun gönlünden tam olarak kazanmadığından onları Câhiliye Dönemine geri götürebilirdi. Bu problemin tekrar baş gösterme ihtimali olduğundan seciye izin verilmedi.”¹⁴⁶ bu şekilde açıklamaya çalışmıştır.

10. Bu dönem hutbelerinde hatip, bir şeyin önemli olduğunu veya söylemek istediğini vurgulamak amacıyla bazen bir kelime, ibâre ya da cümleyi birkaç kez tekrarlardı. Bunun en güzel örneğini Veda hutbesinde Hz. Peygamber’in sık sık tekrarladığı “*Tebliğ ettim mi? Şahid ol Ya Rab!*” “*ألا هل بلغت، اللهم فاشهد*” ibaresinde görebiliriz.¹⁴⁷

11. Bu dönem hutbelerinde hatipler irticalen konuşmaz, lafız seçimine ehemmiyet vererek hutbelerini önceden hazırlardı. Ayrıca Câhiliye hatiplerinde olduğu gibi bu dönem hatipleri başa sarık sarma, yüksek bir yere çıkıp hitap etme, eline baston ya da kılıç alma gibi gelenekleri devam ettirmişlerdir. Ancak ayakta hutbe okuma geleneğinin bazı istisnaları mevcuttur. Örneğin Hz. Peygamber hastalığı sebebiyle son hutbesini oturarak irad etmiştir.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Câhız, *el-Beyân ve 't-Tebyîn*, I, s. 289.

¹⁴⁷ Hutbe metni için bkz. Safvet, *Cemheretu Huṭabi'l- 'Arab*, I, s. 57-60.

¹⁴⁸ Safvet, *Cemheretu Huṭabi'l- 'Arab*, I, s. 60.

II.BÖLÜM

EMEVLER DÖNEMİNDE HİTABET VE SİYASÎ HİTABETİN GELİŞMESİ

1. Emevîler Döneminde Araplarda Hitabet

İslâm tarihinde Emevîler dönemi Hz. Ali'nin şehit edilmesinin ardından Muâviye'nin hilafeti ele geçirmesiyle başlayıp, Abbasiler'in yönetime el koymasıyla koymasıyla son bulan dönemdir. İlk İslâm hanedanı olan Emevîler, ismini ilk halifenin mensup olduğu “Benî Ümeyye” kabilesinden almaktadır.¹⁴⁹ Bu dönem dönem hitabetine geçmeden önce dönemin siyasî, sosyal durumunu hakkında bilgi bilgi vermek yerinde olacaktır.

Hiz. Osman'ın katledilmesi üzerine Hiz. Ali istemeyerek de olsa halifeliği kabul etti. Hiz. Ali'nin halifeliği üstlenmesinden sonra Muâviye Hiz. Osman'ın kanını dava etmiştir. Hatta bu durumu öne sürerek Hiz. Ali'ye biat etmemiştir. Tahkim olayının Hiz. Ali'nin aleyhine sonuçlanması üzerine kendi ordusu içerisinde bulunan daha sonları Haricîler diye isimlendirilen bir grup Hiz. Ali'nin küfür üzerine olduğunu söyleyip ona isyan etmişlerdir. Bu siyasî ve dinî çalkantılar nedeniyle Müslümanlar Hiz. Ali taraftarları olan Şii, Hiz. Ali'ye isyan eden Haricî, bu durum karşısında tarafsız kalanlar ve Muâviye taraftarları olarak dörde bölünmüştür. Her grup kendinin haklı olduğunu savunarak bir takım hutbeler irad etmiştir.

Hiz. Ali'nin kendisine isyan eden bir Haricî tarafından şehit edilmesinin ardından hilafetin Emevîler'in hakkı olduğunu savunan Muâviye Kudüs'de “emîru'l mü'minin” unvanıyla biat almaya başlamıştır. Bu sırada Hiz. Ali taraftarları oğlu Hasan'a halife olarak Kufe'de biat etmiştir. Bu durum karşısında Muâviye ordusuyla Hiz. Hasan üzerine sefere çıkmış, fakat Hiz. Hasan kendisini halife olarak tanıyan ve biat edenlere güvenememesi ayrıca daha fazla kan dökülmesini istememesi nedeniyle

¹⁴⁹ İsmail Yiğit, “Emeviler” mad. *DİA*, XI. s. 87.

bazı şartlarla hilafeti Muâviye'ye bırakmıştır. Bu uzlaşmanın sonucu olarak bu yıla yani H.41/ M.661 yılına İslâm tarihinde “âmü-l-cemeâ (birlik yılı)” denilmiştir.¹⁵⁰

Halife olan Muâviye kendinden sonra oğlu Yezîd (ö.683)' i halife olarak tayin etmesi nedeniyle diğer muhalifler gibi Abdullah b. ez-Zübeyr (ö.692) hilafetin saltanata dönüştürülmesine karşı çıkmıştır. Emevî devletinin ikinci halifesi olan Yezîd'e biat etmeyen Abdullah b. ez-Zübeyr, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesinin ardından, Emevîler aleyhine propaganda yapmış ve Mekke'de gizlice biat almıştır. Biat ile beraber Zübeyriler diye grup da ortaya çıkmış oldu. 692 yılında Abdullah b. ez-Zübeyr 'in öldürülmesiyle, hilafet konusundaki çatışmalar Şii, Emevî ve Haricîler arasında devam etmiştir.¹⁵¹ Muâviye sonrası tekrardan baş gösteren siyasî çalkantılar her ne kadar Halife Ömer b. Abdulaziz döneminde yok denecek kadar az olsa bile sonunda yaklaşık doksan yıllık Emevî hilafet ve hâkimiyetinin bitmesine neden olmuştur. Emevî devleti yıkılıncaya kadar ilk üç halife Süfyânî kolundan, diğer on bir halife Mervânî kolundan olmak üzere toplamda 14 halife hüküm sürmüştür.¹⁵²

Emevîler devrinde toplum Müslüman olanlar, gayrimüslim yani zımmîler ve kölelerden oluşmaktaydı. Haklın büyük bir kısmı Müslümanlardan meydana geliyordu. Ancak Emevîler Müslümanları da Arap olan Müslümanlar ve Arap olmayan Müslümanlar diye ikiye ayırmıştır. Arap olmayan Müslümanları ise mevâlî diye isimlendirmişlerdir. Oysaki Hz. Peygamber Veda hutbesinde üstünlüğün sadece takvada olduğunu ve bunun dışında Arap olanın, Arap olmayana, Arap olmayanında Arap olana üstünlüğü olmadığını dile getirmişti.

Toplumsal ikinci tebaası olan gayrimüslimlerin çoğunluğu Hristiyan ve Yahudilerden meydana gelmekteydi. Gayrimüslimler askerlik yapmadıklarından dolayı onlardan cizye vergisi alınmaktaydı. Bu vergi ile gayrimüslimlerin canları, malları korunuyor hatta özgürce kendi inanç ve kültürlerini yaşamaları sağlanıyordu.

¹⁵⁰ İsmail Yiğit, “Emevîler” Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2016, s. 30-32.

¹⁵¹ Yiğit, “Emevîler” s. 42-52.

¹⁵² Yiğit, “Emevîler” mad. DİA, XI, s. 95.

Gayrimüslimlerden saraylarda görev yapanlarda vardı. Öyle ki tercüme faaliyetleri esnasında gayrimüslim bilginlerinde bir hayli faydası olmuştur.

Emevîler'den önce Mekke ve Medine hem siyaset hem medeniyetin beşiği idi. Fakat Hz. Ali halife olunca başkenti Kufe'ye taşıdı. Ardından da Muâviye hilafeti ele geçirince başkent Dımaşk yani Şam oldu. Böylelikle Mekke ve özellikle Medine siyasî önemini yitirmiş, dinî ve kültürel önemini devam ettirmiştir. Emevîler, yapılan savaşlar sonucu elde ettikleri ganimetleri Mekke ve Medine halkının refah seviyesini yükseltmek için kullanmış, böylelikle bu iki şehirde yaşayan halkın medenileşmesi sağlanmıştır. Buradaki amaç Mekke ve Medine halkını siyasetten uzak tutmaktır. İhtişamlı saraylar yaptırılmış, saraylarda hizmet etmeleri için yabancı cariyeler getirilmiş ve bunun sonucunda halk boş vakitlerini eğlencelerle, yabancı cariyelerin söyledikleri şarkıları dinlemekle doldurmuştur.¹⁵³

İslâm tarihi açısından önemli bir yer teşkil eden Emevîler döneminde hitabet, Sadru'l İslâm döneminin devamı niteliğindedir. Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi bu dönemde hem siyasî hem de sosyal manada sıkıntılı bir ortamda olsa hitabet gelişimini sürdürmeyi başarmış ve bu dönemde zirve yapmıştır.¹⁵⁴ Ancak hitabetin gelişmesine zemin hazırlayan birçok sebep bulunmaktaydı. Bunların başında özellikle imamet ve hilafet tartışmaları gelmektedir. Bu dönemde Emevîlere karşı yapılan propagandalar, ayaklanmalar, toplumun ayrılmasına ve huzurun bozulmasına neden olan siyasi gruplar dönemin hitabetinin gelişmesine neden olan en önemli etkenlerden bazılarıdır. Zaten bu devlet, halifeliği Muâviye'nin ele geçirmesi sonucu siyasî bir kargaşayla kurulma aşamasına girmiştir. Bu nedenle her grup halifelik makamının kendi hakkı olduğunu iddia etmiş ve bu grupların hatipleri her fırsatta bu durumu dile getirmiştir.

Emeviler döneminde hitabetin ana temalarından biri hiç şüphesiz hilafet tartışmalarıdır. Emevî hatipleri, hutbelerinde genellikle halkın yönetime karşı itaatkâr davranmasını ve hilafet makamının Emevîlerin hakkı olduğunu hemen hemen bütün

¹⁵³ Dayf, “*Târihu'l-Edabi'l- Arabî*, II, s. 139-141.

¹⁵⁴ Hafâci, Muhammed Abdu'l-Mun'im, *el-Hayâtu'l-Edebiyye ba'de Zuhûri'l-İslâm*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1410/1990. s.386.

hutbelerinde dile getirmişlerdir. Özellikle Şii hatipler halifelik makamının Hz. Ali'nin hakkı olduğunu savunmuş ve Emevî devletinin kurucusu olan Muâviye'nin hilafet makamını zorla elde ettiğini hutbelerinde sık sık vurgulamışlardır. Harici hatipleri ise insanların aralarından seçtikleri kişiyi halife tayin edebileceklerini ve halifeliğin Kureyş'e ait olmadığını hutbelerinde savunmuşlardır.¹⁵⁵

Bu dönemde her ne kadar siyasî kargaşaların bulunduğu bir ortam olsa da Emevi halifeleri halkı edebiyat, ilim gibi kendilerini geliştirmeleri için teşvik etmişler, hatta şair, hatip, ilim adamlarını desteklemiş ve ön planda tutmuşlardır. Fakat dönemdeki sosyal ve siyasî çalkantılar sebebiyle hatipler özellikle hitabeti siyasî görüşleri anlatmak, benimsetmek, kendilerine taraftar toplamak amacıyla kullanmışlardır. Ayrıca kendi görüş ve düşüncelerini anlatmak için çevre yerleşkelere hatip, ilim adamları vb. göndermişlerdir.¹⁵⁶

2. Emevîler Döneminde Hitabetin Siyasi Propaganda Aracı Olarak Kullanılmasının Nedenleri

Hitabet ve siyasetin ayrılmaz bir bütün olduğunu söyleyebiliriz. O dönemde Emevî yöneticileri veya muhalifleri kendi görüşlerini anlatmak ve taraftar toplamak amacıyla hitabeti bir araç olarak kullanmıştır. Her grubun hatibi kendi görüş ve fikirlerini anlatmış, muhalif grupların fikir ve eylemlerini eleştirip çürütmeye çalışmıştır. Hatta muhalif oldukları grup veya gruplarla savaşmak için taraftarlarına hutbe irad etmişlerdir Bu nedenle dönemin hitabeti, siyasî ve dinî kargaşalar neticesinde edebi bir tür olmaktan ziyade bir propaganda aracı olmuştur. Başka bir ifadeyle bu dönem hitabetinde en çok gelişen hitabet türü siyasî hitabettir. Bu nedenle bizde dönemin hutbelerinde hitabetin en çok hangi sebepler nedeniyle siyasî bir propaganda aracı olarak kullanıldığını ele almaya çalışacağız.

¹⁵⁵ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-edebi'l-Arabî*, s. 359.

¹⁵⁶ Ahmet Abdulmun'im Halev, *İtticâhâtu Edebiyye fî Asri Beni Umeyye, Mecelletu't-turas – İttihadu'l-Kuttâbi'l-Arab*, Dımaşk, 2008, s. 378.

2.1. Hilafet Tartışmaları

Emevîler dönemi hitabetinde öne çıkan hitabet türü hiç şüphesiz siyasî hitabettir. Bunun başlıca nedeni de hilafet tartışmalarıdır. Mesela Hz. Hasan (ö.670)'ın, Hz. Ali'nin şehadeti üzerine taraftarlarından biat aldığı zaman irad ettiği hutbesi şu şekildedir:¹⁵⁷

"...أيها الناس، من عرفني فقد عرفني، ومن لم يعرفني فأنا الحسنُ بْنُ مُحَمَّدٍ رسولُ الله صلى الله عليه وآله، أنا ابن البشير، أنا ابن النذير، أنا ابْنُ الداعي إلى الله بإذنه والسيرِجِ الْمُنِيرِ، أنا من أهل بيت، الذين أذهب الله عنهم الرجس وطهرهم تطهيرا، والذين افترض الله مودتهم في كتابه إذ يقول: "ومن يقترب حسنة نَزِدْ لَهُ فِيهَا حَسَنًا." فاقتراف الحسنة مودتنا أهل البيت..."

"Ey insanlar! Beni bilen bilir, bilmeyenler için ben Hasan b. Muhammed (s.a.v)'im. Ben müjdecinin ve uyarıcının oğluyum. Ben, Allah'ın izniyle O'na davet edenin ve aydınlatıcı ışığın oğluyum. Ben, Allah'ın onlardan pisliği uzaklaştırdığı ve onları tamamen arındırdığı Ehl-i Beyt'tenim. Allah Kur'an-ı Kerim de şöyle buyurmuş ve onların sevgisini farz kılmıştır: "Kim güzel bir iş yaparsa, onun iyiliğini artırırız."¹⁵⁸ Güzel iş, ehl-i beyt sevgisidir."

Hutbe metninden anlaşılacağı gibi Hz. Hasan hilafetin Hz. Muhammed (s.a.v) 'in ailesinin hakkı olduğunu savunmakta ve bunun için biat almaktadır. Zaten Şii'lerin hutbelerinde genellikle bu durum göze çarpmaktadır. Yani onlar hilafet makamının Ehl-i Beyt'e ait olduğunu savunmuş ve bunun içinde mücadele etmişlerdir.

Yine halifelik iddiasında bulunun ve bir hastalık gibi yayılan fitnenin önüne geçilmesi için hitabete her ne kadar başvurulsa da Emevî yöneticileri için fitne olarak görünenler genelde kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Meselâ zalim diye ün salmış

¹⁵⁷ Safvet, Cemheretu Huṭabî'l-'Arab, II, s. 2.

¹⁵⁸ Şûarâ: 26/23.

Haccâc'ın Emevîler devletine büyük sıkıntılar çektiren Abdullah bin Zübeyr'i öldürdükten sonra şunları ifade etmiştir.¹⁵⁹

"ألا إنَّ ابنَ زبيرٍ من أحبارِ هذه الأمة، حتى رغب من الخلافة ونازع فيها، وخلع طاعة الله، واستكَّن بحرم الله، ولو كان شيئاً مانعاً للعصاة، لمنع آدم حرمة الجنة، لأنَّ الله تعالى خلقه بيده، و أسجد له ملائكته، و أباحه جنته، فلمَّا عصاه أخرجهُ منها بخطيئته، وآدم على الله أكرم من ابن زبير، والجنة أعظم حرمة من الكعبة."

" Dikkat edin, İbn Zübeyr bu ümmetin seçilmiş kimselerindendir. Öyle ki halifelîğe rağbet gösterip ve onun için mücadele etti. Allah'a itaatten ayrılıp, Allah'ın haram kıldıklarında yurt aramaya başladı. İsyanıcıları her mevzûda haklı bulan bir şey olsaydı Cennet'in kutsiyeti Hz. Âdem (a.s.) 'a set olurdu. Çünkü Allah, kendi iradesiyle onu yarattı, melekleri ise ona secde ettirip Cennet'ini ona açtı. Ne vakit isyan etti, hatası sebebiyle onu cennetinden çıkarıverdi. Şüphesiz Hz. Âdem (a.s), Allah'ın katında İbn Zübeyr'den daha kıymetli ve Cennet ise Kâbe'den daha kutsaldır."

Hutbe metninde İbn Zübeyr'in halifelik iddiasında bulunduğunu, bu şekilde Allah'a itaatten ayrıldığını ve sonucunda öldürüldüğü dile getirilmiştir. Yani her kim halifelik iddiasında bulunur ise İbn Zübeyr'in akıbeti ona örnek olsun. Kim ki halifelik iddiasında bulunur ise sonu ölümle sonuçlanacağı açık açık dile getirilmiştir.

2.2. Hilafetin Saltanata Dönüştürülmek İstenmesi

İlk halife Muâviye oğlu Yezid'i kendinden sonra halife yapabilmek için oldukça gayret göstermiştir. Hicri 53 yılında Halife Muâviye içerisinde kendisinden sonra oğlu Yezid için hükümdarlık ahdi olan uydurma bir sözleşme ortaya çıkardığı ve onu insanlara okudu. Daha sonra insanların birçoğunun güvenini kazanana kadar yani 7 yıl boyunca onları Yezide biat için hazırlamıştır.¹⁶⁰ Hatta oğlu Yezid'e biat

¹⁵⁹ Safvet, Cemheretu Huṭabî'l-'Arab, II, s. 273-274.

¹⁶⁰ Safvet, Cemheretu Huṭabî'l-'Arab, II, s. 223.

toplamak için insanlarla tek tek görüşmüştür. Onlarla Muâviye arasında geçen konuşmalar şu şekildedir.¹⁶¹

فقال لعبد الله بن الزبير: "ما ترى في بعة يزيد؟"

قال: "يا أمر المؤمنين، إني أناديك ولا أناجيك، إن أخاك من صدقك، فانظر قبل أن تتقدم، و تفكر قبل أن تتقدم، فإن النظر قبل التقدم، والتفكر قبل التندم." فضحك معاوية و قال: "تغلب رواج! تعامت السجاعة عند الكبر، في دون ما سجعت به على ابن أخيك ما يكفيك." ثم التفت إلى الأحنف بن قيس،

فقال: "ما ترى في بعة يزيد؟"

قال: "نخافكم إن صدقناكم، و نخاف الله إن كذبنا"

فلما كانت سنة خمس و خمسين كتب معاوية إلى سائر الأمصار أن يفدوا عليه، فوفد عليه من كل مصر قوم، و كان فيمن وفد عليه من المدينة محمد بن عمرو بن حزم، فخلا به معاوية، قال له: "ما ترى في بعة يزيد؟"

فقال: "يا أمير المؤمنين ما أصبح اليوم على الأرض أحد هو أحب إلى رشدنا من نفسك سوى نفسي، و إن يزيد أصبح غنيا في المال، وسطا في الحسب، و إن الله سائل كل راع عن رعيته، فاتق الله، و انظر من تولى أمر أمة محمد." فأخذ معاوية بهر حتى تنفس الصعداء، و ذلك في يوم شات،

ثم قال: "يا محمد إنك امرؤ ناصح، قلت برأيك، و لم يكن عليك إلا ذاك."

قال معاوية: "إنه لم يبق إلا ابني و أبناؤهم، فابني أحب إلي من أبنائهم، أخرج عني." ثم دعا الضحاك بن قيس الفهري،

فقال له: "إذا جلست علي المنبر، وفرغت من بعض موعظي و كلام، فاستأذني للقيام، فإذا أذنت لك فاحمد الله تعالى. واذكر يزيد. وقال فيه الذي يحق له من حسن الثناء عليه. ثم ادعني إلي توليته من بعيد. فإني قد رأيت وأجمعت على توليته. فأسأل الله في ذلك و في غيره الحيرة و حسن القضاء." ثم دعا عبد الرحمن بن عثمان الثقافي، و عبد الله بن مسعود

¹⁶¹ Safvet, Cemheretu Hutabi'l-'Arab, II, s. 223-224.

الفزارى، و ثور بن معن السلمى، و عبد الله بن عصام الأشعري، فأمرهم أن يقوموا إذا فرغ الضحك، وأن يصدقوا قوله، و يدعوهُ إلى يزيد و جلس معاوية فى أصحابه، و أذن الوفود فدخلوا عليه، فخطبهم، فلما فرغ من بعض موعظةٍ وهؤلاء النفر فى المجلس قد قعدوا للكلامِ قام الضحك قيس فاستأذن فأذن له.

Sene h.53 olduğunda Muâviye içerisinde kendisinden sonra oğlu Yezid için hükümdarlık ahdi olan uydurma bir sözleşme ortaya çıkardı ve onu insanlara okudu. İnsanların birçoğu kendisine güvenene kadar 7 yıl boyunca yezide biat için onları eğitti, onlarla istişare edip, onu yakınlarına sundu.

Abdullah b. Zübeyr'e: “ *Yezid'e biat konusunda ne düşünüyorsun* ” diye sordu. Abdullah b. Zübeyr ise “ *Ey Müminlerin Emiri! Ben ne sana bağırırım ne de bir şey söylerim. Şüphesiz ki senin kardeşin sana doğruyu söyler. Hareket etmeden önce bir bak, pişman olmadan önce düşün. Çünkü bir şey yapmadan önce iyice inceleyip, pişman olmamak için iyice düşünmek gerekir.* ” dedi. Muâviye güldü ve ona “ *Seni gidi kurnaz tilki, galiba büyüklüğünde ona cesaret verdin. Sen secaret etmeden yeterli görmedin* ” dedi.

Sonra Ahnef'e yöneldi ve ona “ *Yezid'e biat konusunda ne düşünüyorsun* ” diye sordu. Ahnef “ *Ey Müminlerin Emiri! Yalan söylersek Allah'tan, doğru söylersek senden korkarız.* ” diye cevap vermiştir.

Sene h.55 olduğunda Muâviye kendilerinden fayda görecektüm Mısır kavimlerine yazdı. Muâviye tek başına iken Medine'den Muhammed b. Amr. Hazm geldi ve ona “ *Yezid'e biat konusunda ne düşünüyorsun* ” diye sordu. O da “ *Ey Müminlerin Emiri! Bugün yeryüzünde olgunluk açısından senden benim dışımda daha sevimli kimse olmadı. Şâyet Yezid mal bakımından zengin olursa şüphesiz Allah her çobana sürüsü hakkında sorar. Allah'dan sakın! Ümmet-i Muhammed'in işini kimin üstlendiğine dikkat et.* ” dedi. Muâviye derin bir nefes aldı ve ona “ *Ey Muhammed! Sen öğüt verirsin, senin görüşün ne? Olması gerekenden başkası yoktur.* ” ve ona “ *oğlum ve oğullarım hariç kimse kalmadı. Oğlum diğer oğullarımdan bana daha sevimli gelir. Benim yanımdan çık.* ” dedi.

Sonra Dahhak b. Kays el- Fihri'i yanına çağırdı. Ona “ *mimbere oturduğunda sözüün, va'zın bitirdiğinde bana kalkmam için izin ver. Sen bana izin verdiğinde senin için Yüce Allah'a hamd edeceğim ve Yezid'i söyleyeceğim. Onun hakkında iyi şeyler söyleyip, onun için biat isteyeceğim. Şüphesiz ben gördüm ve bütün üstünlüğünü de topladım. Allah'dan ondan başkasını seçmemesini ve en güzel hükmü vermesini isteyeceğim.*” Sonra Abdurrahman b. Osman es-Sakafi, Abdullah b. Mesud el-Fezari, Main es- Sülemi ve Abdullah b. İsam el-Eş'ariye Dahhak'ın işi bittiğinde onun sözünü doğrulamalarını ve Yezid'e dua etmelerini emretti.

Yukarıda geçen konuşmalardan da anlaşılacağı üzere Muâviye oğlu Yezid'i kendisinden sonra veliaht tayin etmek için elinden geleni yapmış ve bunun için toplumun ileri gelenleriyle tek tek konuşmuştur. Onun isteği aslında hilafet makamını kendisinden sonra oğluna bırakmak ve buna toplumu hazırlamaktır. Yani halkın gözünde çokta itibar edilmeyen oğlu Yezid'e itibar kazandırıp kendisinden sonra halifelik makamını ona bırakmak ve oğlu halife olunca insanların ona biat etmeleri gerektiğini ve ona zorluk çıkarmamaları gerektiğini anlatmaya çalışmıştır.

2.3. Yöneticilerin Yaptıklarının Meşru Olduklarını Savunmaları

Bu dönemde hatipler, halkı Emevîlere itaat etmeleri ve isyan etmemeleri hususunda daima uyarıyordu. Özellikle Ziyâd b. Ebîh bu konuda halkı sıkça uyarmıştır. Onun bu alanda günümüze ulaşan ve en şahane hutbesi hiç şüphesiz hicri 45 yılında Basra valiliğine getirildiğinde irâd ettiği uzunca hutbesidir. Bu hutbesine başlarken Allah'a hamd ve sena ile başlamaması nedeniyle betrâ diye isimlendirilmiştir. Ziyâd b. Ebîh'in izleyeceği siyaseti ortaya koyduğu ve Basra'daki karışıklığı ortadan kaldırdığı hutbesi şu şekildedir:¹⁶²

"أما بعد: فإن الجهالة الجاهلاء، والضلالة العمياء، والغى الموقد بأهله على النار، ما فه سفاؤكم، ويشتمل عليه خلماؤكم من الأمور العظام؛ ينبت فيها الصغير، ولا يتحاشى عنها الكبير؛ كأن لم تسمعوا بأي الله، ولم تقرأوا كتاب الله، ولم تسمعوا ما أعد الله من الثواب الكبير لأهل طاعته، والعذاب الأليم لأهل معصيته، في الزمن السرمدي الذي لا يزول. أكونون كمن

¹⁶² Safvet, Cemheretu Huṭabi'l-'Arab, II, s. 257- 260.

طرفت عينه الدنيا، وسدّت مسامعه الشهوات، واختارت الفانية على الباقية، ولا تذكرون أنّكم أحدثتم في الإسلام الحدث الذي لم تُسبقوا إليه، من ترككم هذه المواخير المنصوبة، والضعيفة المسلوّبة، في النهار المبصر، والعدد غير قليل؟ ألم يكن منكم نهاية، تمنع الغواة عن دلّج الليل، وغارة النهار؟ قرّبتكم القرابة، وباعدتم الدين. تعتذرون بغير العذر، وتعضّون على المختلس. كلّ امرئ منكم يذبّ عن سفيه، صنيع من لا يخاف عقابه، ولا يرجو معاداً. ما أنتم بالخُلماء، ولقد اتّبعتكم السفهاء، فلم يزل بهم ما ترون من قيامكم دونهم، حتى انتهكوا حرم الإسلام، ثم أطرقوا وراءكم كنوساً في مكائس الريب. حرام علي الطعام والشراب، حتى أسويها بالأرض هدماً وإحراقاً. إني رأيت آخر هذا الأمر لا يصلح إلّا بما صلّح به أوله: لين في غير ضعف، وشدة في غير وعنف. وإني أقسم بالله لأخذن الولي بالمولى، والمقيم بالطاعن، والمقبل بالمدير، والصحيح منكم بالسقيم، حتى يلقي الرجل منكم أخاه فيقول: "أنج سعد! فقد هلك سعيد"، أو تستقيم لي قناتكم. إنّ كذبة المنبر بقاء مشهورة؛ فإذا تعلّقت عليّ بكذبة فقد حلّت لكم معصيتي. وقد أحدثتم أحداثاً لم تكن، وقد أحدثنا لكلّ ذنب عقوبة: فمن غرّق قوماً غرّقناه، ومن حرّق على قوم حرّقناه، ومن نقب بيتنا نقبنا عن قلبه، ومن نبش قبراً دفناه حياً فيه فكفّوا عني أيديكم وألسنتكم، أكف يدي وأذاي. لا يظهر من أحد منكم خلاف ما عليه عامتكم، إلّا ضربت عنقه. وقد كانت بيني وبين أقوام إحن، فجعلت ذلك دبر أذني، وتحت قدمي؛ فمن كان منكم مُحسناً فليزدد إحساناً، ومن كان مُسيئاً فلينزح عن إساءته. إني لو علمت أن أحدكم قد قتله السل من بغضي، لم أكشف له قناعاً، ولم أهتك له ستراً، حتى يبدي لي صفحته؛ فإذا فعل لم أناظره. فاستأنفوا أموركم، وأعينوا عليّ أنفسكم؛ فرب مبتئس بقدومنا سيسر، ومسرور بقدومنا سيبتئس.

أيها الناس! إنا أصبحنا لكم ساسة، وعنكم ذادة، نسوسكم بسلطان الله الذي أعطانا، ونزود عنكم بفيء الله الذي خولنا؛ فلنا عليكم السمع والطاعة فيما أحببنا، ولكم علينا العدل فيما ولينا. فاستوجبوا عدلنا وفيئنا بمناصحتكم لنا. واعلموا أنّي مهما قصرت، فإنّي لا أقصر عن ثلاث: لست محتجبا عن طالب حاجة منكم، ولو أتاني طارقاً بليل، ولا حابسا عطاء ولا رزقا عن إبانة، ولا مجمّراً لكم بعثاً. فادعوا الله بالصالح لأنتمكم، فإنهم ساستكم المؤدّبون لكم، وكهفكم الذي إليه تأوون، ومتى تصلحوا يصلحوا. ولا تشربوا قلوبكم بغضهم، فيشتدّ لذلك غيظكم، ويطول له جرمانكم، ولا تدركوا حاجتكم، مع أنّه لو استجيب لكم، لكان شراً لكم. أسأل الله أن

يعين كلاً على كل، إذا رأيتموني أنفذ فيكم الأمر فنفذوه أذلاله، وأيم الله إن لي فيكم لصراً
كثيراً، فليحذر كل امرئ منكم أن يكون من صرعي."

"Şimdi, kara cehalet, derin delalet ve aşırı günah, sadece ahaliyi ateşe götürmekle kalmaz âlimlerinizi de götürür. Küçüğün işlediği büyüğün ise tiksindiği büyük işler bulunur. Sizler Allah'ın kitabını kavramamış ayrıca Allah'ın emir ve yasaklarına boyun eğmiş kullarına, ebedi olan ahirette hazırlamış olduğu mükâfatı ve itaatkâr olmayan kulları için de hazırlamış olduğu büyük azabı işitmemiş gibisiniz. Gözlerini kör eden dünyanın; arzuların kulaklarını kapadığı ve geçici olandan kalıcı olana yönelen kimseler gibi mi olmaktadır? İslâm'ı bozmakta olduğunuzu hiç akıl etmiyorsunuz. Öyle ki kötüleyip elinden malı alınan güçsüz insanı bırakmayan bir bidatle İslâm'ı bozmakta olduğunuzu akıl etmiyorsunuz. Zahir olan gündüzün içinde bulunan şu yapılmış berbat evler ve berbat düşkünlüklerin sayısı az da değildir. Aranızda, bu sapkınları gecenin karanlığından ve gündüzün aydınlığından alıkoyacak birileri yok mu? Hısmılık ile birbirinize yaklaşıp dinden uzaklaşmaktasınız. Mazeretler ileri sürüp ve hırsızlık yapanları bağışlıyorsunuz. Siz, cezalandırılmaktan ürpermeyen ve ahireti arzulamayan kişilerin işlediği alçaklığınızı mı savunmaktasınız? Siz ulemanın yanında olamamakla birlikte sefih olanlara tâbi oldunuz. Onlar İslâm'ın haramlarını çiğnediği sürece onların hükmü altında kalmaya devam edeceksiniz. Sonra şüphe sırasında saklandınız. Artık onları ortadan kaldırıp yok edinceye kadar bana yemek- içmek haramdır.

"Bu işin sonunun ancak ve ancak zaaf göstermeden yumuşak başlılık ve zor kullanmadan şiddet ile hallolacağını düşünmekteyim. Allah'a yemin olsun ki köleyle efendiyi, geçici olanla kalıcı olanı, yakın olanı uzak olanla, itaat edeni başkaldıranla, sıhhatli olanı rahatsız olanla aynı elde tutacağım. Öyle ki sizden birisi, kardeşine: "Sa'd kurtuldu, Sueyd helak oldu." ya da yolunuz dosdoğru bir şekilde bana gelsin. Hiç şüphesiz burada söylediklerimi gerçekleştiremez isem onları aleyhime kullanılacak ve beni yalancı gösterecekler. Bu nedenle bana bir yalan isnat ettiğiniz anda günahım size geçer. Eğer onu benden işitirseniz o anda beni kınayın. Bilin ki onun misalleri bende mevcuttur: Her kim bunu umursar ise kendisinden eksilenin garantisi benimdir. Gecenin karanlığından korunmam gerekir. Geceleyin

sadece kan dökmek için gelirim. Bu hususta Kufe'den size haber ulaşınca kadar size zaman veriyorum, sonra yine geleceğim. Cahiliye davasından sakınmalı ve davadan söz eden kimse kalmadı ki onun dilini kesmiş olmayayım. Olmadık şeylere sebep oldunuz ki biz de işlenen her günah için bir ceza verdik. Her kim bir kavmi bozarsa biz de onu bozarız, kim bir kavmi yakarsa biz de onu yakarız, kim bir eve delik açarsa biz de onun göğsünde delik açarız, kim bir kuyu kazarsa onu oraya diri diri gömeriz. Öyleyse ellinizi ve dilinizi benden uzak tutun ki ben de sizden elimi ve dilimi uzaklaştırayım. Hiçbirinizde, çoğunluğun üzerinde birleştiği bir konuda ayrılık çıkaracak bir şüphe ortaya çıkmasın. Şayet olursa boynunu vururum. Benim ve bazı kavimler arasında derin bir nefret vardır. Bunu dikkate almıyor ve göz ardı ediyorum. İçinizden kim ki iyi olursa iyiliği artar, kim de kötü olursa o kötülüğü kullanamaz. Eğer birinizin bana olan kını sebebiyle verem olup öldüğünü duysam düşmanım olduğu bilinsin diye ne peçesini kaldırır ne de bir örtü örterim. Şayet bunu yaparsa onunla münakaşa etmem. Öyleyse durumunuzu gözden geçirin ve nefislerinize yardımcı olun. Belki huzurumuza gelen zavallılar vardır ki feraha erecekler. Ve huzurumuza gelen nice bahtiyar olanlar vardır ki kederleneceklerdir.”

“Ey insanlar! Biz sizlerin muhafızı ve yöneticisi olduk, Allah'ın bize vermiş olduğu otoriteyi yönetmekteyiz. O'nun bize lütuf ettiği ganimetleri korumaktayız. O halde arzuladığımız şeyler hususunda bize boyun eğmeniz gerekir. Bizim de yüklendiğimiz bu görevde size karşı adalet ile merhametli davranmamız gerekmektedir. Öyleyse siz de bize olan tüm içtenliğinizle, adalet ve lütfumuzu kazanın. Eğer onu terk edersem şu üç şeyi de terk edeceğim: Bana gece dahi gelse bir ihtiyacını haber edenden kaçınmam, vaktinden alıp da onu hapsedmem, hapsedip de onları kilitlemem. Öyleyse Allah'tan başınızdakiler için iyilik dileyin. Onlar, sizin eğitici koruyucularınız ve sığındığınız mağaralarınızdır. Onlar düzelirse siz de düzelirsiniz. Kalplerinize onlara karşı nefret ile doldurmayınız ki öfkeniz artıp da hüznünüz uzamasın. İhtiyaçlarınız için beklenmedik zamanlarda gelmeyin. İhtiyaçlarınız hususunda size karşılık verilse de sizin için şer olabilir. Allah'tan hepinizi gözetmesini diliyorum. Beni, içinizde bir durum hakkındaki hükmü yerine getirirken gördüğünüzde siz de onu aynı şekilde uygulayın. İçinizde, benim kurbanım

olacak bolca adamlar var, bu nedenle her biriniz benim kurbanım olmaya karşı uyanık olsun.”

Hutbe metninden anlaşılacağı üzere idareciler halkı tehdit ve korkutma yoluyla kendi yaptıklarına boyun eğdirmek istemektedir. Ayrıca halkın bu şekilde yönetilmeleri yine kendi yaptıkları haksızlık, lüks yaşam, dinden uzaklaşma vb. sebebiyle olduğunu dile getirmektedir. Yani Ziyâd b. Ebîh'e göre başlarına her ne geliyorsa bunun sebebi yine kendileridir. Onların bu şekilde zulüm görmeleri bunu hak ettikleri içindir. Öyle ki Ziyâd b. Ebîh, her kim bir fitne çıkarır ise onun cezasını vereceğini, kim yöneticilere karşı isyan ederse onu öldürmekten çekinmeyeceğini dile getirmektedir. Yine kim arkalarından bir iş çevirir, kuyusunu kazar ise o kuyuya onları diri diri gömeceğini de açık açık söylemektedir. Eğer ki kendisine zorluk çıkarmaz iseler oda kimseyle uğraşmayacağını, kimseyi öldürmeyeceğinin sözünü vermektedir.

Bu hutbe metninden de anlaşılacağı üzere Emevî yöneticileri halka her ne yapıyorlarsa bunu hak ettiklerinden yaptıklarını ve bunun meşru olduğunu dile getirmiş ve kendilerini böyle savunmuşlardır. İtaat eder iseler iyi geçineceklerini, itaat etmediklerinde ise öldürmekten çekinmeyeceklerini açık bir şekilde dile getirmişlerdir.

2.4. Yönetime İtaat Edilmesi

Bu dönemde halkın otoriteye itaat etmesi için hitabet sıkça propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Meselâ zalim diye ün salmış Emevî valisi olan Haccâc Kûfe'lilere irad ettiği hutbesinde şunları dile getirmiştir.¹⁶³

يا أهل الكوفة، إن الفتنة تلقح بالنجوى، وتنتج بالشكوى، وتحصد بالسيف، أما والله إن أبغضتموني لاتضروني، وإن أحببتموني لا تنفعوني، وما أنا بمستوحش لعداوتكم، ولا المستريح إلى مودتكم، زعمتم أني ساحر، وقد قال الله تعالى: " ولا يفلح الساحر " وقد أفلحت، وزعمتم أني أعلم الإسم الأكبر، فلم تقاتلون من تعلم ما لا تعلمون؟

¹⁶³ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, II, s. 281.

“Ey Kûfe halkı, fitne fısıltılar ile artar ve çoğalır, acılar ortaya çıkar ve kılıçla doğranır, kesilir. Allah’a yemin olsun eğer benden nefret ederseniz, nefrediniz bana bir zarar veremez ve beni sevseniz de bana bir faydanız olmaz. Sizin düşmanlığınız sebebiyle müsterih değilim, kahrolacak da değilim. Benim sihirbaz olduğumu ileri sürüyorsunuz. Muhakkak Allah şöyle buyurmakta: “لا يفتح الساحر” “Sihirbaz ne yaparsa yapsın iflah olamaz.”¹⁶⁴ fakat ben felâha erdim. Ve benim en büyük ismi bildiğimi iddia ediyorsunuz öyle ise neden sizin bilmediğinizi bilen biriyle mücadele ediyorsunuz?”

Bu metinden de anlaşılacağı gibi Emevî Valisi olan Haccâc insanları tehtit etmiş ve onlara hakaret etmekten de çekinmemiştir. Kendi aralarında konuşmalarının onlara bir fayda sağlamayacağını eğer bu fitneleri artarsa da onları kılıçtan geçirmekten çekinmeyeceğini açık açık dile getirmiştir. İkraha ile de olsa yöneticilere boyun eğmeleri gerektiğini, itaat etmez iseler öldürüleceklerine işaret etmiştir.

2.5. Kabilecilik, Hizipçilik ve Taassup

Emevîler döneminde siyasî amaç için ortaya çıkan bir takım gruplar olduğunu yukarıda zikretmiştik. Bu gruplar başta Sıffîn savaşında Hz. Ali’ye isyan eden ve onunla savaşan Hariciler, Hz. Ali taraftarı olan Şia, Emevîler ve Zübeyrîlerdir. Bu gruplar tamamen tâhkim olayı sonrası siyasî bir anlaşmazlık sebebiyle ortaya çıkmıştır.

Câhiliye dönemi adetlerinden biri olan ve İslâm ile birlikte ayaklar altına alınan kabilecilik, taassup, hizipçilik Emevîler döneminde tekrardan baş göstermiş ve toplumun içinde önemini yeniden kazanmıştır. Bu sebeple her bir grup, kabile vb. kendilerini fanatik bir şekilde övmek veya karşı tarafı susturup kendilerine taraftar toplamak amacıyla hitabeti, siyasî bir propaganda aracı haline getirmişlerdir. Yani farklı grup ve fırkaların birbirleriyle münakaşaları ve birbirlerini tahrik etmeleridir. Meselâ Kûfe’de bir araya gelip yandaşlarıyla birlikte ayaklanan fakat Kûfe valisi

¹⁶⁴ Tâ-Hâ: 20/69.

Muğire b. Şûbe tarafından öldürülen Harici Hayyân b. Zabyân'ın ayaklanmadan önce irad ettiği hutbede şunları dile getirmiştir.¹⁶⁵

"إنه والله ما يبقى على الدهر باق، وما تلبث الليلى والأيام والسنون والشهور على ابن آدم حتى تذيقه الموت، فيفارق الإخوان الصالحين، ويدع الدنيا التي لا يبكى عليها إلا العجزة، ولم تزل ضارة لمن كنت لهما وشجنا؛ فانصرفوا بنا رحمكم الله إلى مصرنا فلنأت إخواننا فلندعهم إلى الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، و إلى جهاد الأحزاب، فإنه لا عذر لنا في القعود، وولاتنا ظلمة، سنة الهدى متروكة، و ثأرنا الذين قتلوا إخواننا في المجالس آمنون، فإن يظفرنا الله بهم نعمد بعد إلى التي هي أهدى وأرضى وأقوم، ويشفي الله بذلك صدور قوم مؤمنين، وإن نقتل فإن في مفارقة الظالمين راحة لنا، ولنا بأسلافنا أسوة..."

"Allah'a yemin olsun ki dünyada kimse kalıcı değildir. Âdemoğluna geceler, gündüzler, aylar ve yıllar çok geçmeden ölümü tattıracak ve onu Salih dostlarından ayrı koyacak, üzerinde sadece zavallıların ağladığı dünyayı terk edecek, dünya ise onu kendine dert ve keder kaynağı belleyen kimseyi hüsrana devam edecektir. Allah bizimle beraber size de rahmet etsin, beldemize gelin, kardeşlerimize gidelim, onlara iyiliği emredip, onları kötülükten men edip, karşı taraftarlarla cihad yapmaya davet edelim. Yöneticilerimiz zalim, hidâyet yolunu terk etmiş, dostlarımızı öldüren, öç almamız gerekenler meclislerde afiyet içindeyken bize oturup cihattan geri durmak için bir engel yoktur. Eğer Allah bize onlara karşı zafer verirse, bize bundan sonra daha doğruya, daha memnun olunana, daha kudretli olana yöneliriz. Allah' da bu şekilde inanların kalplerini ferahlatır. Lakin öldürülür isek, zalimlerden ayrılmamız sebebiyle feraha erer, bizden sonrakilere örnek teşkil etmiş oluruz.

Hutbe metninde Hayyân b. Zabyân kendi zihniyetleri dışında bulunanlarla cihadı emretmektedir. Bu savaşın sonucunda ölür iseler zalimlerden ayrıldıkları için feraha ereceklerini, öldürür iseler daha kudretli olacaklarını dile getirmektedir. Ayrıca yöneticilerin zalim olduklarını ve kendi taraftarlarını öldürüp ferah içinde yaşadıklarını, onların bu durum karşısında sessiz kalmayacaklarını dile

¹⁶⁵ Safvet, Cemheretu Hutabi'l-'Arab, II, s. 417.

getirmektedir. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Emevîler döneminde hizipçilik siyasî hitabetin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

2.6. Cihada Teşvik

Cihada teşvik amacıyla da hitabete başvurulmuştur. Bunun en güzel örneği hiç şüphesiz Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'ün fethi öncesi irad ettiği hutbedir.¹⁶⁶ Yine Hz. Hasan Emevîlere karşı yanındakilere şu hutbeyi irad eder.¹⁶⁷

اما بعد: " فإن الله كتب الجهاد على خلقه، وسمها كرها، ثم قال: "الجهاد من المؤمنين أصبروا إن الله مع الصابرين" فلستم أيها الناس نائلين ما تحبون إلا بالصبر على ما تكرهون، بلغنى أن معاوية بلغه أنا كنا أزمعنا على المسير إليه، فتحرك لذلك، اخرجوا رحمكم الله إلى معسكركم بالنجيلة، حتى ننظر و تنظروا، ونرى وتروا."

“Allah cihadı yarattıklarına (insanlara) kurh (kötü) olarak isimlendirmiş sonra ise müminlerden cihad edenlere “Sabredin, Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir”¹⁶⁸ demiştir. Ey insanlar! Eğer kerih gördüğünüz şeyler için sabretmezseniz sevdiğiniz şeylere nail olamazsınız. İşittim ki Muâviye’ ye karşı hareket geçmeye karar verdiğimiz haberi ona ulaşmış ve bu nedenle o harekete geçmiş. Öyleyse Allah size merhamet etsin, artık en-Nuhayle’deki kışlanıza çıkın ki biz de ne olacağını görelim siz de görün.

Bu dönem hutbelerin belirgin özelliklerinden birisi hutbelerde Kur’an-ı Kerim’den iktibaslar yapılmasıdır. Yukarıda ki hutbe metninde dikkat çeken ilk husus da Hz. Hasan ilk önce cihadı ayetle desteklemiş, sonra muhalif oldukları Muâviye ile cihad etmeleri için taraftarlarını teşvik etmiştir.

2.7. Fetihler Sonucu Genişleyen Sınırlar

İslâmî fetihler başlayınca hitabete olan ihtiyaç artmıştır. Çünkü fetihler sonucunda bazı bölgeler İslâm sancağı altına girmiştir. Böylelikle o bölgelerde

¹⁶⁶ Hutbe metni Emevîler Dönemi meşhur hatipler kısmında Târik b. Ziyâd başlığı altında verilecektir.

¹⁶⁷ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-‘Arab* II, s. 2-3.

¹⁶⁸ Enfâl: 8/46.

bulunan insanlar Ayrıca Müslüman olamayan ve Arapça bilmeyen halkı hâkimiyeti altında tutabilmek amacıyla da hitabet siyasî amaç için kullanılmıştır.¹⁶⁹

3. Emevîler Döneminde Meşhur Hatiplerden Bazıları

3.1. İlk Halife Muâviye b. Ebu Süfyan (معاوية بن أبي سفيان) (ö. 60/680)

Asıl ismi Ebû Abdîrrahmân Muâviye b. Ebî Süfyan Sahr b. Harb b. Ümeyye el-Ümevî el-Kureşî olup, Mekke'nin fethine kadar müşriklerle beraber İslâm'a karşı gelmiş ve yayılmaması için elinden geleni yapmıştır. Mekke'nin fethiyle birlikte Müslüman olan Muâviye Hz. Peygamber'e kâtiplik yapmıştır. Arapların dâhileri arasında sayılan Muâviye Hz. Ömer tarafından önce Ürdün sonra Dimaşk valiliğine atandı. Hz. Osman döneminde Suriye valisi oldu. Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından halife olan Hz. Ali'den Hz. Osman'ın kanının hesabının sorulmasını istedi. Daha sonra Hz. Ali'nin bu duruma kayıtsız kaldığını iddia etmiştir. Sıffin savaşı sonucu tahkim olayının ardından halifeliği ilan edildi. Bu dönemde devletin başkenti Şam oldu.¹⁷⁰

Sadru'l-İslâm ve Emevî dönemi hatiplerinden olan Muâviye meşru olarak tüm Müslümanlardan biat aldıktan sonra şu hutbeyi irad etmiştir:¹⁷¹

قدم معاوية المدينة عام الجماعة (سنة ٤١ هـ) فتلقاء رجال قريش، فقالوا: "الحمد لله الذي أعز نصرنا وأعلى كعبك" فما رد عليهم شيئا حتى صعد المنبر، فحمد الله وأثنى عليه ثم قال: "أما بعد فإنّ والله ما وليتها بمحبة علمتها منكم، ولا مسرة بولايتي، ولكني جالدتكم بسيفي هذا مجالدة، ولقد رضى لكم نفسي على عمل ابن أبي قحافة، وأردتها على عمل عمر، فنفرت من ذلك نفارا شديدا، وأردتها على سنيات عثمان، فأبت على، فسلكت بها طريقا لى ولكم فيه منفعة مؤكلة حسنة، و مشاربة جميلة، فإن لم تجدون خيراكم، فإن خير لكم ولاية، والله لا أحمل السيف على من لا سيف له، وإن لم يكن منكم إلا ما يستشفى به القائل بلسانه، فقد جعلت ذلك له دبرأدى، وتحت قدمي وإن لم تجدوني أقوم بحقكم كله، فاقبلوه مني بعضه،

¹⁶⁹ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, s. 117.

¹⁷⁰ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebî Süfyan" mad, *DİA*, XXX, s. 332.

¹⁷¹ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, II, s. 172.

فإن أتاكم منى خير فاقبلوه، فإن السيل إذا جاد يثرى، وإذا قل أغنى، وإياكم والفتنة فإنها تفسد المعيشة وتكدر النعمة. " ثم نزل.

Emevî halifesi Muâviye “âmü'l-cemâa” diye isimlendirilen hicri 41senesinde Medine’ye geldi. Orada bulunan Kureyş kabilesinden bir kısım insanlar, ona; “*Senin zaferini ve başarını yücelten Allah’a hamdolsun*” dediler. Muâviye, onlara bir şey demeden onlara hitap etmek için minbere çıktı. Allah’a hamd ve sena ettikten sonra şöyle dedi:

“Emmâ ba’dü: Allah’a yemin olsun ki, ben hilafete muhabbet ile tayin olunmadım ki sizden muhabbet göreyim, halifeliğime de sevgiyle gelmedim, fakat ben kılıçla bunun için sizinle mücadele ettim.

İbn Ebî Kuhâfe’in işi üzere sizin için nefsimi razı ettim, halifeliğimin Hz.Ömer’in yolu olmasını istedim, nefsim bu durumdan şiddetle nefret etti, hilafetimi Hz. Osman’ın yolu üzere yapmak istedim, ben nefsim bana karşı gelince sizin menfaatinize olan güzel yedirme ve güzel içirme için kendimce bir yol buldum.

Beni hilafet için hayırlı görmesiniz de, şüphesiz ben bu iş için sizin en hayırlınızım. Allah’a yemin olsun ki ben kılıcı bulunmayana kılıç çekmeyeceğim, şifa aramak dışında dedikodu üretmek için konuşanların konuşmalarını kulak ardı ettim, onlar ayaklarımın altındadır. Siz beni hakkınıza uygun olarak görmesiniz bile bazı haklarınızı gelip benden alınız.

Eğer sel cömert olursa zenginleştirir, az olur ise insanları muhtaçlıktan kurtarır onlara faydası olur, nimeti bulandıran ve hayatı bozan fitneden uzak durun.” sonra Muâviye minberden indi.

Hutbe metninden de anlaşılacağı üzere Emevîler dönemi hutbelerinin karakteristik özelliği olan muhataplarını tehdit ve korkutma üslubu benimsenmiştir. Yani kendisinin hilafete sevgi ve muhabbetle değil kılıçla geldiğini bu sebeple zorluk çıkaranlara karşı da yine kılıçla cevap vereceğini anlayabiliriz. Ayrıca burada irad edilen hutbede halkı da açık açık kendi otoritesine boyun eğmeleri için uyarmaktadır.

Bu metinde yine bu dönem hutbelerinin özelliği olan kendine güven ve övünme cümleleri göze çarpmaktadır. Yani hilafet makamına kendisinden başka hiç

kimsenin layık olmadığını dile getirmektedir. Ayrıca minbere çıkmadan önce Kureyşlilerin onu methederek halifeliğini kutlamalarına cevap vermemesi Muâviye'nin onlara ihtiyacı olmadığını ve iltifatlara da kulak asmadığını söyleyebiliriz.

3.2. Ahnef b. Kays et-Temîmî (الأحنف بن قيس) (ö. 67/686-87)

İslâmiyet'ten önce doğmuştur. Her ne kadar asıl ismi Sahr olsa da doğuştan çarpık bacaklı olması nedeniyle Ahnef diye meşhur olmuştur. Hz. Peygamber ile hiç görüşmemesine rağmen kabilesini Müslüman olması için ikna etmiştir. Ahnef b. Kays, asil, kavmi içinde mu'tedir, anlayışlı, iyi huylu, hilm sahibi, sabırlı, sözü geçen, fesahat, şecaat gibi iyi, güzel özellikleriyle meşhur olmuştur.¹⁷² Öyle ki kabilesi onun hakkında “*Ahnef, kızdığında yüz bin kılıç kızar, kimse niçin kızdın diye sormazdı*”¹⁷³ diyerek kendisinin kabilesinde ne denli değerli olduğunu gözler önüne sermektedir.

Ahnef, Temimliler içindeki fesahati ve güzel konuşması sebebiyle Halife Ömer zamanında yeni kurulmuş olan Basra şehrine yerleşince kabilesinin reisi oldu. Ahnef Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemindeki fetihlerde büyük başarılar elde etmiştir. Tahkim olayında Hz. Ali'nin safında yer alan Ahnef, hakemliğin de kendisine verilmesi hususunda ısrar etmiş, fakat bu ısrarcı tavrı teklifinin kabul edilmesini sağlamamıştır. Ahnef Halife Muâviye'nin kendisine verdiği değer sayesinde Emeviler döneminde de itibarını korumuştur. Ancak Muâviye'nin verdiği değer karşısında da dürüstlüğünü ve cesurluğunu kaybetmemiştir. Meselâ Muâviye Yezid'i veliaht tayini konusunda görüşünü sorduğunda “*Yalan söylersem Allah'dan, doğru söylersem sizden korkarım*” cevabını çekinmeden vermiştir.¹⁷⁴ Sadru'l İslâm ve Emevî hatiplerinden olan Ahnef ile Muâviye arasında geçen şu hutbeyi onun hitabetine örnek olarak verebiliriz.¹⁷⁵

¹⁷² Ahmet, Önkal “Ahnef b. Kays” mad, *DİA*, II. s. 174.

¹⁷³ Ali Cârîm ve Mustafa Emin, *el-Belâgatü'l-Vâzıha*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2010. s. 64.

¹⁷⁴ Önkal “Ahnef b. Kays” mad, *DİA*, II. s. 174.

¹⁷⁵ Safvet, *Cemheretu Huṭabî'l-'Arab*, II, s. 337-338.

كان الأحنف بن قيس، قد شهد مع الإمام علي، كرم الله وجهه، وقعة صفين، فاما استقر الأمر لمعاوية، دخل عليه يوما،

فقال له معاوية: "والله يا أحنف ما أذكر يوم صفين إلا كانت حزازرة في قلبي إلى يوم القيامة".

فقال أحنف: "يا أمير المؤمنين لم ترد الأمور على أعقابها؟ أما والله إن القلوب التي أبغضناك بها لبين جواخنا، و السيوف التي قاتلناك بها لعلى عواتقنا، ولئن مددت بشبر من غدر، لنمدن باعا من ختر، ولئن شئت لتستصفين كدر قلوبنا بصفو حلمك"

قال معاوية: " فإنى أفعل." ثم قام وخرج، و كانت أخت معاوية من وراء حجاب تسمع كلامه.

فقالت: " ياأمير المؤمنين من هذا الذي يتهدد و يتوعد؟ "

قال: "هذا الذي إذا غضب، غضب لغضبه مائة ألف من بنى تميم، لا تدرون فيم غضب."

Ahnef b. Kays Sıffın olayında İmam Ali (KerremAllah’uvechihi) ile beraberdi. Muâviye hilafet görevine başladığında bir gün onun yanına geldi ve Muâviye ona “Allah’a yemin olsun ki ey Ahnef Sıffın gününde hatırladığım tek şey kıyamet gününe kadar olan nefrettir.” dedi.

Ahnef ona “ Ey Müminlerin Emiri! İşleri neden geri çevirmedin? Şüphesiz içimizdekiyle sana buğuz ettiğimiz kalpler, belki sorumluluğunu üstlendiklerimizle seninle mücadele ettiğimiz kılıçlar, gerçekten vefasızlıktan bir karış uzatmaktır. Biz ihanetten bir kılıç uzattık gerçekten hayallerinin saflığıyla kalplerimizin bulanıklığını temizlemeyi dilerse ” dedi. Muâviye “ ben yaparım ” dedi sonra kalktı ve çıktı.

Muâviye’nin kız kardeşi perdenin ardından konuşmasını dinliyordu ve dedi ki “Ey Müminlerin Emiri seni tehdit eden ve sana gözdağı veren bu kişi kimdir?” Muâviye: “bu kimse öfkelenirse onun öfkesi için Temim’den yüz bin kişi öfkelenir. Anlamıyorlar öfkeye kapılıyorlar.” dedi.

Bu hutbe metni halife Muâviye'ye gerçekleri çekinmeden söyleyen Ahnef'in ne kadar cesur olduğunu göstermektedir. Çünkü halifenin kız kardeşi bile bu duruma şaşırmış ve abisine onu tehdit edenin kim olduğunu sormuştur. Sonuç olarak Muâviye onun öfkesi sebebiyle kabilesinin de öfkeleneyeceğini dile getirmiştir.

Yine Ahnef'in Ezd ve Rabia topluluğuna hitap ettiği meşhur hutbesi şu şekildedir:¹⁷⁶

قال بعد أن حمد الله و أثنى عليه و صلى على نبيه:

"يا معشر الأزد وربيعة، أنتم إخواننا في الدين، و شركاؤنا في الصهر، و أشقاؤنا في النسب، و جيراننا في الدار، و يدنا على العدو. والله لأزد البصرة أحب إلينا من تميم الكوفة، الأزد الكوفة أحب إلينا من تميم الشام. فإن استشرى شنانكم، وأبى حسك صدوركم، ففى أموالنا و سعة أحلامنا لنا ولكم سعة."

Ahnef, Allah'a hamd ve sena ettikten sonra " Ey Ezd ve Rabia halkı! Bizim dinde kardeşimiz, hısımlıkta ortağımız, nesep bakımından kardeşimiz, evimizde ya da bölgemizde komşularımız, düşmana karşı destekçimizsiniz. Allah'a yemin ederim ki Basra'nın Ezd'lileri, Kûfe'nin Temim'den bize daha yakındır ve Kûfe'nin Ezd'lileri, Şam'ın Temim'den daha makbuldür; eğer kalbinizde haset var ve bizi kendinizden aşağı görüyorsanız, bizim hoşgörümüz (yumuşaklığımız) ve mallarımız, hepimize yeterlidir." dedi.

3.3. Ziyâd b. Ebîh (زياد بن أبيه) (ö. 53/673)

Hiz. Ebû Bekir döneminde Müslüman olan Ziyâd b. Ebîh'in Hiz. Peygamber'i hiç görmediği rivayet edilir. Hiz. Ömer'i kabiliyeti ve hitabetiyle şaşırtmış, dönemin Emevî halifesi Muâviye zamanında Basra valiliğine atanmıştır. Daha sonra da Kûfe valisi Muğire b. Şu'be'nin vefatının ardından burada ona bağlandı. Bu durum da Irak'ın iki büyük ve önemli şehirleri olan Kufe ve Basra ilk kez bir valinin himayesine bırakıldı. Arapların dört dâhilerinden biri olan Ziyâd, yönetimde şiddete başvuran ilk kişi olarak tanıtılmaktadır.¹⁷⁷ Emevîler devrinin meşhur hatipleri

¹⁷⁶ Câhız, , *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, s. 135.

¹⁷⁷ İrfan Aycan, "Ziyad b. Ebih" mad. *DİA*, XLIV, s. 480-482.

arasında yer alan Ziyâd b. Ebîh, bu alanda çok başarılı sayılan hatiplerinden olmuştur. Kimi zaman dinleyenlerin tüylerini diken diken eden kimi zaman da dizginleyen bir üsluba sahiptir. Ziyâd b. Ebîh hutbelerinde akıcı bir dil ve fâsîh kelimeler kullanmıştır. Hitabetinin dinleyiciler üzerinde tesirli olması için onun muhatabına gözdağı verme ve endişeye düşürücü üslûbu kullandığı söylenmektedir. Emevî halifesi olan Muâviye, Ziyâd'ı kendi safına çekmek istese de ilk başlarda bunu başaramamıştır. Ancak Muâviye vazgeçmemiş ve daha sonra ona el-Muğîre b. Şu'be'nin başkanlığında bir heyet göndermiştir. Üç günlük bir düşünme süresinden sonra Ziyâd bu duruma sıcak bakmaya başlamıştır. Öyle ki Hz. Ali safından çıkıp Muâviye'nin safında yer alacağını ve nesebini benimseyeceğini duyurmak amacıyla halkı toplamış¹⁷⁸ ve şu hutbeyi irad etmiştir.¹⁷⁹

"أيها الناس! إيدفعوا البلاء ما اندفع عنكم، وارغبوا إلى الله في دوام العافية لكم، فقد نظرت في أمور الناس منذ قتل عثمان، وفكرت فيهم فوجدتهم كالأضاحي. في كل عيد يذبحون، ولقد أفني هذان اليومان: يوم الجمل و صفين ما ينيف علي مائة ألف، كلهم يزعم أنه طالب حق، و تابع إمام، وعلي بصيرة من أمره، فإن كان الأمر هكذا، فالقاتل والمقتول في الجنة، كلا: ليس كذلك ولكن أشكل الأمر، والتبس علي القوم، وإني لخائف أن يرجع الأمر كما بدأ، فكيف لامرئ بسلامة دينه؟ وقد نظرت في أمر الناس، فوجدت أحمد العاقبتين العافية، وسأعمل في أموركم ما تحمدون عاقبه ومغبته، فقد حمدت طاعتكم إن شاء الله."

"Ey insanlar! Felaketi size geldiği gibi onu kendinizden defedin, selametinizin devamını Allah'a yönelerek isteyin. Hz. Osman'ın ölümünden beri insanların durumunu izleyerek tefekkür ettim. İnsanların, her bayram kesilen kurbanlar gibi olduklarını gördüm. Sayısı yüz bini geçen Cemel ve Sıffin günleri son bulmuştur. Oradaki insanların hepsi hakkı talep ediyor, imama tabi olduklarını ve yaptıklarının farkında olduklarını iddia ediyorlardı. Şâyet hal böyleyken (orada) ölen de öldürülen de Cennet'tedir. Ama hayır, vaziyet bu değildir. Bilakis çok karışık ve halkın üstesinden gelemeyeceği bir hâl almıştır. Bu durumun başladığı yere geri

¹⁷⁸ M. Selim İpek, Hatip olarak Ziyâd b. Ebîh ve Hutbet'ul-Betra, *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 38, Haziran 2015, s. 215-220.

¹⁷⁹ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, II, s. 257-260.

dönmesinden korkmaktayım. Öyleyse bir kimse için dininin selameti nasıl olacak? İnsanların durumunu gözlemledim ve övgüye en layık olan, sağlık olduğu sonucuna vardım. Akıbetini yücelteceğiniz halde yine sizin işleriniz için çalışacağım. İnşâallah, sizin itaatiniz de övgüye layık olur.”

Ziyâd b. Ebîh, muhataplarına karşı kelimeleri nasıl kullanacağını ve onları nasıl etkileyeceğini bilen bu dönemin seçkin hatiplerindendir. Bu konuda kendi döneminde yaşamış olan devlet adamları tarafından övülmüş, hitabet alanın da kendisiyle rekabet edilemeyecek bir hatip haline gelmiştir. Öyle ki eş-Şabî onun için “Bir minber üzerinde, üzölmek korkusuyla susmasını istemediğim hiçbir hatip görmedim ki konuşsun da yaptığı bu işe vakıf olsun. Fakat Ziyâd bunlardan müstesnâdır. Zira o, konuşmasını uzattıkça sözleri daha güzel bir hâl alıyordu .” demiştir.¹⁸⁰

3.4. Sahbân el-Vâilî (سحبان الوائلي) (ö. I. yüzyıl sonları / VIII. yüzyılın başları)

Asıl adı Sahbân b. Züfer b. İyâs el-Vâilî el-Bâhilî olup Vâil kabilesindendir. Ölümden sonra dirileceğine ilk inanan olduğu rivâyet edilir. Muhadrâmundan sayılan Sâhban, Emevîler döneminde Muâviye ile iyi ilişkileri sebebiyle itibar sahibi olmuştur. Hem Câhiliye hem Sadru'l İslâm hem de Emevîler dönemi hatiplerindendir. Kur'an'da “faslû'l-hitâb”ın¹⁸¹ bir anlamının da hutbelerde dua kısmı ile hitap kısmını birbirinden ayırıp asıl söze başlama manasına gelen “emmâ ba'dü” demek olduğunu ve bu tür başlamanın özel bir hitap kabiliyeti olarak Hz. Dâvûd (a.s.)'a verildiği söylense de Sahbân'ın bunu ilk dile getirenlerden biri sayıldığı ifade edilir. Hutbe irad ederken hatibin elinde asâ tutma geleneğinin ilk kez Sahbân tarafından başlatıldığı rivâyet edilmektedir. Hatta Muâviye ile asâ nedeniyle geçen meşhur hutbesi vardır. Hutbenin metni şu şekildedir.¹⁸²

فقال له معاوية: "اخطب."

¹⁸⁰ M. Selim İpek Hatip olarak Ziyâd b. Ebîh ve Hutbet'ul-Betra, s. 215-220.

¹⁸¹ Sâd:38/20

¹⁸² Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, (nşr. Muhammed Abdüsselâm), Beyrut 1408/1988, I, s. 202.

فقال: "انظروا إلي عصا تقيم من أودا."

فقالوا: "وما تصنع بها وأنت جصرة أمير المؤمنين؟"

فقال: "وما كان يصنع بها موسى وهو يخاطب ربه! فأخذها، فتكلم من الظهر إلي أن فانت صلاة العصر، ما تتحنح، ولا سعل، ولا توقف."

فقال معاوية: "الصلاة."

فقال: "الصلاة أمامك، ألسنا في تحميد وتمجيد، و عظة و تنبيه، و تذكير و وعيد!"

فقال معاوية: "أنت أخطب العرب."

قال: "أو العرب وحدها! بل أخطب الجن والإنس."

Bir gün Muâviye, Sahbân'a "(hitap et) konuş" dedi,

Sahbân: "Eğriliğimi düzeltecek bir asâ getirin de öyle konuşayım" dedi.

Orada bulunanalar: "Mü'minlerin Emîrinin huzurunda konuşurken asâyı ne yapacaksın?" diye sordular.

Sahbân: "Mûsâ rabbinin huzurunda konuşurken asâyı ne yaptı?" diye cevap verdi. Bu durum Muâviye'nin hoşuna gitti ve asâ getirildi, Sahbân' da ögle namazından ikindi namazı vaktine kadar konuştu. Öyle ki konuşurken ne tekrara düştü ne dili sürçtü ne de duraksadı.

Hatta halife Muâviye ona: "(Namaz)İkinci vakti geldi" dedi bunun üzerine

Sahbân: "Namaz önündedir; biz tahmîd, temcîd, mev'iza, tenbîh, tezkîr, va'd ve vaîd içinde değil miyiz?" cevabını verince,

Muâviye: "Sen Araplar'ın en büyük hatibisin" diye cevap verdi,

Sahbân: "Sadece Araplar'ın mı Acem'in, cin ve insinde" cevabını verdi.

Metinden anlaşılacağı gibi Sahbân kendinden emin, hitabet alanında büyük bir kişiliğe sahiptir. Bu irad ettiği hutbeden sonra hiçbir şairin şiir okuyamadığı ve hiçbir hatibin hutbe irad edemediği dile getirilmektedir. Hatta onun bu hutbesi Arap edebiyatında "el-hutbetü's-şevhâ" (çirkin suratlı hutbe) diye özel bir isimle

anılmaktadır. Ayrıca Sahbân “hatîbü’l-Arab” unvanıyla bilinir. Son olarak Sahbân’ın hutbelerinin çok uzun olması ve ezberlenmesinin zor olması nedeniyle hutbelerinin çoğu günümüze ulaşamamıştır.¹⁸³

3.5. Abdülmelik b. Mervân (عبد الملك بن مروان) (ö. 86/705)

Birçok kaynak h.47/646 yılında doğduğunu göstermektedir. Babası Mervân b. Hakem olan Abdülmelik’in, daha küçük yaşlarda iken Hz. Osman’ın evinin muhasara altına alınıp, saldırıya uğramasına tanık oldu. Yine Halife Muâviye’nin ölümünden sonra meydana gelen iktidar mücadelelerine tanıklık etmiştir. Abdülmelik b. Mervân Emevî halifelerinin en büyüklerinden biri olup akıllı ve becerikli bir şahsiyettir. Babası Mervân’ın b. Hakem’in h.65’te ölümüyle iktidarı ele alan Abdülmelik b. Mervân şiir ve edebî konulara ilgi göstermiş, âlimleri korumuş, hatta Hasan-ı Basrî gibi devrin önde gelen âlimleriyle bir araya gelip toplumun farklı meseleleri hakkında istişarede bulunmuştur.

Divan diye isimlendirilen İslâmî idarelerde hazinenin hesap defteri olan günlükleri Farsça ve Rumcadan Arapçaya tercüme etmiş, devletin resmî dilini Farsça ve Rumca yerine, Arapça olarak kabul etmiştir. İlk İslâmî sikke onun zamanında bastırılmış olup, önceden kullanılan Bizans ve Sâsânî paraları tedavülden kaldırılmıştır.¹⁸⁴

Halifelik ve devletin bütünlüğü konusunda kesinlikle taviz vermediği ve güvendiği idarecileri de sonuna kadar desteklediği belirtilmektedir. Halifelerin huzurunda insanları söz söyleme konusunda engelleyip, halifeden önce konuşarak malayani kelimada bulunmayı da yasaklamıştır. Emevîlerin bu şekilde davranan ilk halifesi olan Abdülmelik b. Mervân’ dır. O hicri yetmiş bir senesinde Musab b. Zubeyr’ i öldürdükten sonra Kûfe’ ye girerken irad ettiği hutbede şunları dile getirmiştir.¹⁸⁵

¹⁸³ İsmail Durmuş ve Mustafa Öz, “Sahbân el-Vâilî” mad. *DİA*, XXXV. s. 511-512.

¹⁸⁴ Hakkı Dursun Yıldız, “Abdülmelik b. Mervân ” mad, *DİA*, I, s. 266.

¹⁸⁵ Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-‘Arab*, II, s. 180.

لما قتل عبد الملك مصعب بن الزبير سنة ٧١ هـ دخل الكوفة فصعد المنبر فحمد الله و
اثنى عليه و صلى على النبي صلى الله عليه وسلم ثم قال:

"أيها الناس إن الحرب صعبة مرة، و إن السلم أمن و مسرة، وقد زبنتنا الحرب و
زبناها، فعرفناها وألوانها، فنحن بنوها وهي أمنا.

أيها الناس فاستقيموا على سبل الهدى، ودعوا الأهواء المردية، وتجنبوا فراق جماعات
المسلمين، ولا تكلفونا أعمال المهاجرين الأولين، وأنتم لا تعملون أعمالهم، ولا أظنكم يزدادون
بعد الموعظة إلا شرا، ولن تزداد بعد الإعذار إليكم والحجة عليكم إلا عقوبة، فمن شاء منكم أن
يعود بعد لمثلها فليعد، فإنما مثلى ومثلكم..."

Abdûlmelik b. Mervân Kûfe'de minbere çıkıp önce Allah'a hamd ve sena, Hz. Peygamber'e salat ve selam ettikten sonra orada bulunanlara şöyle dedi: "Ey insanlar! Savaş; zordur ve elemdir. Barış; güven, saadet ve mutluluk demektir. Savaş, bizi savurup çarptı ve bizi sürükledi, biz de onu savurup dağıttık. Biz savaşa aşina olarak yetiştik. Bizler, harbin evlatları, o da annemizdir. Ey insanlar! Nefsinizin helak edici arzularını terk edip hidâyet yolu üzere kalın ve Müslüman cemaatinden ayrılmaktan sakının. Bu nasihatten sonra fenalık ve kötülükte azıp da ileri gideceğinizi ve bahanelerinizin de artacağını da zannetmiyorum. Ceza, size delil olmuştur. Yani sizin için ceza kanıttır. Sizden işlenen bu suç gibi benzerine dönmek ister ise dönsün."

Yukarıda ki hutbe metninde dönemin halifesi Abdulmelik b. Mervan savaşmaktan asla çekinmeyeceğini, zaten savaş veya harbe aşina olarak büyüdüklerini fakat savaşın zor ve elemli olduğunu ancak huzurun barışla olacağını dile getirmektedir. Halkın kendi istek ve arzularından vazgeçmelerini, yönetime itaat etmelerini, hidayet yolundan vazgeçmemeleri gerektiğini ifade ediyor. Ayrıca bu konuşmadan sonra da kötülük ve azgınlık yapmaya devam eder iseler cezalarının tıpkı Musab b. Zübeyir'in akıbeti gibi olacağına işaret etmektedir.

3.6. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (الحجاج بن يوسف الثقفي) (ö. 95/714)

Asıl ismi Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafî olup Muâviye'nin hilafete geldiği yıllarda yani H.661 yılında Taif'de dünyaya geldi.

Abdlmelik b. Mervan, Abdullah b. Zübeyir'in kardeşi ve Basra Valisi olan Mus'ab b. Zübeyir'e karşı düzenlenen seferde Haccâc'ı artçı birlikler kumandanlığı görevine getirdi. Bundan sonra Haccâc Emevî yönetiminde etkin rol oynamaya başlamaktadır.

Haccâc, zellikle Abdullah b. Zübeyir ile mücadele için Hicaz'a gönderilen ordunun başına getirildi. Kendisine Mekke'yi kuşatma izni verildikten sonra şehri abluka altına aldı. Mancnklarla şehri taşa tutup, gıda maddelerinin şehre girişini engelledi. Takriben atlı buçuk ay süren kuşatma sonucunda yaşanan büyük açlık zerine Abdullah b. Zübeyir'in taraftarlarının dağılmasına neden oldu. Yıllarca Emevleri sıkıntıya sokan Abdullah İbn Zübeyir burada öldürülüp hilafetine son verildi.

Haccâc bu başarısının ardından önce Hicaz sonra Yemen ve son olarak Yemme valiliğine yükseltildi. Üç sene boyunca bu görevini yerine getirdi. Daha sonra Irak Valisi Bişr b. Mervan'ın (m.694) lm üzerine, hem stratejik öneme sahip hem de bir isyan merkezi hline gelen Irak valiliğine atandı. Burada Hâricîler ile mücadele edip Irak'ı çok sert tedbirlerle yönetti. Haccâc'ın Kufe'ye geldiğinde Arap edebiyatın da önemli bir yeri olan ve besmele çekmeden okuduğu betr diye isimlendirilen meşhur hutbesini irad etti.¹⁸⁶

Haccâc Emevîlere muhalif olan her hareketi kanlı bir şekilde bastırmış ve bu sert yönetiminden kaçanlar ise dönemin Hicaz Valisi mer b. Abdülaziz'e sığınmışlardı. Bu durum nedeniyle Haccâc yüzünden mer b. Abdülaziz Medine Valiliği'nden azledilmiştir.

Haccâc, m.697 yılında yetkilerini daha genişletilerek bütün doğu illerinin valiliği görevine getirildi. Burada çoğu isyanları bastırdı. Haccâc Emevîlerin saltanatı için yirmi beş yıldan fazla mücadele ve münakaşa etti. Daha sonra Kufe ile Basra arasında bulunan kendisinin inşa ettiği Vsit şehrinde m.714 (Ramazan 95) yılında öldü. Mezarının tahrip edilme ihtimali nedeniyle ücra bir yere gömülüp mezarının üzerinden akarsu geçirilmiştir. Haccâc Emevî karşıtlarına her zaman çok sert ve acımasız bir siyaset izlemiştir. Öyle ki aralarında Enes b. Mlik'in de bulunduğu pek

¹⁸⁶ Safvet, *Cemheretu Huşabi'l-'Arab*, II, s. 281.

çok kişiye zulmetmekten çekinmemiştir. Said b. Cübeyr dâhil olmak üzere binlerce kişiyi de katletti.

Birçok hitabesi olan Haccâc'ın Deyru'l Cemâcim savaşının ardından Irak ahalisine hakaret ederek irad ettiği hutbeyi de burada vermeden geçmek istemedik.¹⁸⁷

"يا أهل العراق، إنّ الشيطان قد استبطنكم، فخالط اللحم والدم والعصب، والمسامع والأطراف، والأعضاء والشغاف، ثمّ أقضى إلى المخاخ والأصماخ، ثمّ ارتفع فعشّش، ثمّ باض وفرخ، فحشاكم نفاقا وشقاقا، وأشعركم خلافا واتخذتموه دليلا تتبّعونه، و قائدًا تطيعونه، ومؤامرا تستشرونه....."

"Ey Irak halkı! Şeytan sizin içinize yuva yapmış; etinize, kanınıza, sinirlerinize, duyularınıza, uzuvlarınıza, tutkularınıza yerleşmiş. Oradan beyin ve duyu organlarınızı ele geçirmiş, orada yuvalanmış, yumurtalarını bırakıp yavrulamış. Böylelikle içinize nifak sokup ihtilafa düşürmüştür. Sizi ayrılığa itmiş, siz ise onu bir rehber, boyun eğdiğiniz bir komutan, istişare ettiğiniz bir danışman bellemişsiniz..."

Haccâc'ın siyasetini yansıtan, Basra'da irad ettiği hutbesi şu şekildedir:¹⁸⁸

"أيها الناس، من أعياه داؤه، فعندي دواؤه، ومن استطال أجله، فعلي أن أعجله، ومن ثقل عليه رأسه، وضعت عنه ثقله، ومن استطال ماضي عمره، قصرت عليه باقيه إن للشيطان طيفا، وللسلطان سيفا، فمن سقمت سريرته، صحت عقوبته، ومن وضعه ذنبه رفعه صلبه، ومن لم تسعه العافية، لم تضق عنه الهلكة، ومن سبقته بادرة فمه، سبق بدنه بسفك دمه، إني أنذر ثم لا أنظر، وأحذر ثم لا أعذر، وأتوعد ثم لا أعفو، إنما أفسدكم ترنيق ولا تكم، ومن استرخى لبيه، ساء أدبه، إن الحزم والعزم سلباني سوطي، وأبدلاني به سيفي، فقائم في يدي، ونجاده في عنقي، وذبابه قلادة لمن عصاني...."

"Ey insanlar! Kimin çaresiz hastalığı varsa onun devası (ölüm) bendedir, kimin hayatı uzun ise onu bitmesi için hızlandırırım. Kimin başı bedenine ağır geliyorsa ona yük olmasından onu kurtarırım. Kimin kalan ömrü uzunsa onun kalan kısmını kısaltırım. Şeytanın tayfası varsa, sultanın da kılıcı vardır. Kimin yatağında

¹⁸⁷ Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn, II, s. 138; Safvet, Cemheretu Huṭabi'l-'Arab, II, s. 280.

¹⁸⁸ Safvet, Cemheretu Huṭabi'l-'Arab, II, s. 278.

ceza olarak hastalık varsa ona sıhhat verir, günahı kendisini küçültenin çarmıha gerilmesi onu yüceltir. Afiyette olmanın rahatlık vermediği kişinin ölümü ona darlık vermez...”

Yukarıda ki hutbe metinlerinden de anlaşılacağı üzere zalim lakabıyla şöhret bulmuş Haccâc, Emevîlere başkaldıran ve yönetime itaat etmeyenleri öldürmekle tehdit etmiş ve halkı küçük görüp hakaret etmekten de hiç çekinmemiştir. Zaten bu siyaseti sayesinde o dönem problemlili olan Irak, Basra ve Kufe'nin yönetimde söz sahibi olmasını sağladı.

Haccâc, kendisine biat alırken yemin ettirip biatinden dönenleri mürtet saymaktan geri durmadığı gibi Arap olmayan Müslümanlardan cizye ve haraç almaktan da çekinmemiştir. Ancak her ne kadar zalim sayılsa da o Arapça'nın resmi işlerde kullanılmasını yaygınlaştırıp, Irak'ta Farsça yazılmış olan divan defterlerinin Arapça'ya çevrilip Arap para sistemine geçilmesi için büyük katkıda bulunmuştur. Hatta paraların bir kısmının üzerine “bismillâh-el-Haccâc”, bir kısmının üzerine ise “Allâhüehad, Allâhü's-samed” yazdırmıştır. Tarım alanında da önemli hizmetler yaptığı ve sulama kanallarına önem verdiği kaydedilir. Çok zeki biri olduğu, aynı zamanda çok fasih ve belîğ bir dile sahip olan ünlü bir hatip olduğu söylenmektedir. Ayrıca Haccâc her ne kadar zalim, kan dökücü gibi sıfatlarla anılsa da her gece Kur'ân-ı Kerim okuduğu ve Kur'ân ehline de çok cömert davrandığı söylenmektedir.¹⁸⁹

3.7. Ömer b. Abdulazîz (عمر بن عبد العزيز) (ö. 101/720)

Ömer b. Abdilazîz h.61/680'de Medine'de doğmuştur. Babası Mısır Valisi Abdülazîz b. Mervân'ın ölümü üzerine Halife Abdülmelik onu Dımaşk'a çağırdı ve orada halifenin kızı ile evlendi. Hicri 87 senesinde Hicaz valiliğine atandı. Bunun üzerine ilk iş olarak Medine' de ileri gelen âlimlerle meseleleri istişare etmiş, karara bağlayacağını dile getirmiştir. Irak Valisi Haccâc'ın uygulamalarını sertçe hicvettiğinden dolayı takriben yedi yıl süren valilik görevinden azledilmiştir. Halife Süleyman ise Ömer'i önce kendisine danışman sonra da veliaht tayin etmiştir.

¹⁸⁹ İrfan Aycan, “Haccâc b. Yusuf es- Sekâfi” mad. *DİA*, XIV, s. 427-428.

Halifenin ölümü üzerine istemeyerek de olsa Ömer b. Abdülâziz, biatleri ısrarlar üzerine kabul etmiştir.

Emevîlerin adaletiyle meşhur olan Halifesi Ömer b. Abdülâzîz, Emevî halifelerinden farklı bir tarz ve yöntem takip etmeye çalışmıştır. Meselâ birtakım valiler, ondan şehri güçlendirmek ve sağlamlaştırılmak için izin istediler. Ömer b. Abdülâzîz ise valilerine şöyle dedi: “Onları adaletle güçlendirin ve yollarını zulümden temizleyin.”¹⁹⁰ Buradan da anlaşılacağı gibi Halife Ömer diğer Emevî Halifeleri gibi halka zulüm etmek ve halkı tehdit etmek yerine adalet, eşitlik, sevgi, hilm ile devleti yönetmeyi tercih etmiştir. Meselâ ibret verici bir hutbesinde şunları dile getirmiştir:¹⁹¹

"أيها الناس، إنما الدنيا أمل مخترم، و أجل منتقص، و بلاغ إلي دار غيرها، و سير إلي الموت ليس فيه تعريج، فرحم الله امرأ فكر في أمره، و نصح لنفسه، و راقب ربه، و استقال ذنبه، و نور قلبه.

أيها الناس: إن أباكم قد أخرج من الجنة بذنوب واحد، و إن ربكم وعد علي التوبة، فليكن أحدكم من ذنبه على وجل، و من ربه على أمل..."

“Ey insanlar: Dünya sadece yıpratıcı bir ümit olup eksilen bir süre, dünyanın dışındaki mekâna (ahiret) ulaşmaktır ve eğri büğrü yoldan değil direk ölüme yürümektir, işini muhakeme ederek tefekkür edip, kendisine nasihat eden, günahını karşısına alan ve Rabbini görüyormuşçasına ibadet eden kişiye Allah rahmet etsin ve gönlünü aydınlatsın. Ey insanlar: Sizin babanız bir suç sebebiyle cennetten kovuldu ve Rabbiniz tövbe ile affedeceğine söz verdi, sizden biri günahı ile korku üzere olsun ve Rabbinden de ümit üzere olsun.”

Hutbe metninden de anlaşılacağı üzere Halife Ömer saltanatı boyunca devleti İslâmî kurallar çerçevesinde yönetmeye gayret etmiştir. Emevîlerin bazı yöneticileri gibi halkı tehdit ve korkuyla yönetmek yerine onları her zaman Allah’ın yoluna davet etmiştir. Tıpkı anne tarafından dedesi olan Ömer b. Hattab’ın yolundan gitmeye çaba

¹⁹⁰ İbn Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed b. el-Endulusî, *el-Ikdu'l-Ferîd*, 1.bs, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983. s. 120.

¹⁹¹ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, II, s. 465.

sarf etmiştir. Devrin en iyi âlimlerini kendine danışman seçip istişareye önem vermiştir. Tıpkı asr-ı saâdette olduğu gibi lüks ve gösterişten uzak halktan biri gibi sade yaşamaya çalışmıştır. Halka zulmeden, dürüst olmayan vali ve devlet adamlarını azledip yerlerine dürüst, güvenilir, dindar kimseleri getirmiştir. Onun döneminde hutbelerde özel olarak Halifeler için okunan dua yerine halk için umumi dua okutmaya başlandı. Böylelikle Emevîler için saltanat görüntüsü son bulmakla birlikte Emevîler 'in başlangıcından beri devam eden hutbelerde Hz. Ali'ye yapılan hakaret ve lanetlemelere son vermiştir.¹⁹² Her zaman adaletli olmaya özen göstermiştir. Saltanatı boyunca beytü'l maldan kendine hisse almamış ve ayırmamıştır.¹⁹³

3.8. Târik b. Ziyâd (طارق بن زياد) (ö. 102/720)

Tahmini h.50/670'de doğan Târik b. Ziyâd Berberî asıllıdır. Târik'in üstün kabiliyeti Emevîler devletinin Kuzey Afrika valisi olan Musa b. Nusayr'ın dikkatini çekti ve onu azat etti. Daha sonra ona bazı fetihlerde öncü orduların komutanlığını vermiş ve H.89/708 yılında fethedilen Tanca şehrine vali olarak atadı.

Velîd b. Abdilmelik'in valisi olan Musa b. Nusayr 'e Bilâd-i Mağrib, boyun eğdi ve biat etti. Fakat onun gözü, Bilâd-i Endülüs'teydi, oranın fethedilmesini istiyordu. Hicri 92 yılında Musa b. Nusayr'ın azatlı kölesi olan Târik b. Ziyad komutanlığında çoğunluğu Berberîlerden oluşan bir orduyu Endülüs'e gönderdi. Sebte'den gemilerle İspanya'nın en güneyinde bulunan Calpe bölgesine ulaştığında, Endülüs'ün fetihten sonra onun adıyla anılacak olan Cebelitârik'ta (Gibraltar) ordugâh kurdu. Târik b. Ziyâd orduyu denizden karşı kıyıya geçirdiğinde bu durum Gotların kralı Lüzerik'e iletildiğinde gösterişli ordusuyla savaşa yöneldi. Târik, ordunun sayı bakımından az olması nedeniyle yenilgiye uğramaktan endişe etti. Dönüş konusunda askerlerin gönüllerindeki bütün umutları kırmak amacıyla nakil

¹⁹² Hafâcî, Muhammed Abdu'l-Mun'im, *el-Edebu'l-Arabî ve Târihihi (Aşreyni'l-Umevî ve'l-Abbâsî)*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1990. s. 239.

¹⁹³ İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdilazîz " mad, *DİA*, XXXIV, s. 53-55.

gemilerini yaktırdı ve ordusunun karşısına çıkıp ayakta iken Allah’a hamd ve sena edip, orduyu cihada ve şehitliğe teşvik etmek amacıyla şöyle dedi:¹⁹⁴

"أيها الناس، أين المفر؟ البحر من ورائكم والعدو أمامكم، وليس لكم والله إلا الصدق والصبر، واعلموا أنكم في هذه الجزيرة أضيع من الأيتام في مأ دبة اللئام وقد استقبلكم عدوكم بجيشه، وأسلحته وأقواته، وموفرة وأنتم لا وَرَرَ لكم إلا سيوفكم، ولا أقوات إلا ما تستخلصونه من أيدي عدوكم وإن أمتدت بكم الأيام على افتقاركم، ولم تنجزوا لكم أمراً، ذهبت ريحكم وتعوضت القلوب من رُعبها منكم الجرأة عليكم، فادفعوا عن أنفسكم خذلان هذه العاقبة من أمركم، بمناجزة هذا الطاغية، فقد أَلَقْتَ به إليكم مدينته الحصينة، وإن انتهاز الفرصة فيه لممكن، إن سمحتم لأنفسكم بالموت، وإنني لم أحذرکم أمراً أنا عنه بنجوة، ولا حملتكم على خطة أرخص متاع فيها النفوس، أر باً فيها بنفسي. واعلموا أنكم إنصبرتم على الأشق قليلاً، استمتعتم بالألفة الألد طويلاً، فلا ترغبوا بأنفسكم عن نفسي، فيها حظكم فيه بأوفر من حظي."

"Ey insanlar, kaçış neredir? Deniz arkanızda ve düşman önünüzde, Allah'a yemin olsun ki size savaşta samimiyet gösterip (doğruluk göstermekten) ve sabretmekten başka hiç bir şey yoktur. Şunu iyi anlayın sizler bu adada öyle haldesiniz ki, namert ve pintinin sofrasından mahrum kalan yetimden daha hüsrandasınız (size yardım edecek kimse yok) ve düşman ordusuyla sizi karşıladı, onun silahı ve azığı boldur ve sizin kılıçlarınızdan başka bir sığınağınız olmayıp, düşmanın elinden zorla alacağınız azığın dışında azığınız da yoktur. İhtiyaçlarınız üzere günleriniz uzar ise elinizden gelmez, gücünüz biter, düşman ordusu kalbini, korkunun yerine cesaretle doldurur, durumunuzla alakalı akıbetiniz yönünden rezil ve rüsva olmaktansa bu azgınlarla mücadele edip kendinizi savunun. Düşmanın sağlam şehri sizi bu duruma getirdi, kendinize ölümü reva görürseniz elinizdeki imkânı kullanabilirsiniz, ben de sizin ile aynı konumda olduğum için sizi koruyamıyorum, kendime yakıştıramadığım ve nefislerin en ucuz olduğu bir hale sizi zorla da getirmedi. Biliniz ki sıkıntı ve güçlüğü karşı biraz sabrederseniz, uzun süre daha bolluk içinde ve daha tatlı şeyden istifade edip tadına vardığınızda, sizin kendi

¹⁹⁴ Safvet, Cemheretu Hutabi'l-'Arab, II, s. 299-300.

hakkınızın benim hakkımdan daha fazla olduğu yerde, beni bırakıp kendinizi tercih etmeyin.”

Târik b. Ziyâd'ın bu hutbesinde karşısındaki ordunun sayı bakımından fazla olması ve bu durumun ordusu içinde endişe uyandırma onun gemileri yaktırmasına neden olmuştur. Ordusunun savaşmaktan başka çaresi olmadığını ve her ne kadar karşılarında ki ordunun azık ve silah bakımından üstün olması, onlara samimiyet ve sabretmeleri sebebiyle galip gelmeyeceğini ifade etmektedir. Yani düşman ordusunun sayı, azık ve silah bakımından üstün olması onların mağlup olacaklarını göstermemektedir. Nitekim bu samimiyet ve sabır sonucunda Allah Târik b. Ziyâd ve ordusunu fetihle mükâfatlandırmıştır.

Son olarak cesareti kabiliyeti ve aynı zamanda güçlü hitabeti olan Târik, Endülüs'ün fethinden sonra Halifeden beklediği ilgi ve alakayı görememesi nedeniyle hayatının geri kalan kısmını gözlerden ırak sakin bir hayat yaşadığı ve H.102/720 yılında vefat ettiği rivâyet edilmektedir.¹⁹⁵

3.9. Vâsıl b. Atâ (واصل بن عطاء) (ö. 131/748)

Asıl ismi Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el- Basrî olup h.80/699'da Medine'de doğdu. Ebü'l-Ca'd ve Gazzâl lakabıyla da anılır. Gazzâl lakabıyla anılmasının sebebi sadakalarını fakir kadınları bulup onlara verebilmek adına sık sık dokumacılar çarşısına gitmesinden kaynaklanmaktadır. Basrî nisbesi ise onun bir zamanlar Basra'da ikametgâh ettiğini gösterir. Hayatına dair fazla bilgi bulunmamakla birlikte Vâsıl b. Atâ'nın çocukluk ve gençlik yıllarının büyük bir çoğunluğun da Medine'de olduğu düşünülmektedir.

Mu'tezile mezhebinin kurucusu olan Vâsıl'ın, hayatının ilk yıllarında köle olduğu bilinmekle birlikte sonradan azad edilip edilmediği hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak Basra'daki yaşam tarzına bakıldığında burada hürriyetine kavuştuğunu söyleyebiliriz. Hem ikna edici gücü hem de güzel konuşma yeteneğine sahip olan Vâsıl, bunların yanında edebiyatın inceliklerini iyi bilen ve cedel konusunda söz sahibi biriydi. Vâsıl b. Atâ'nın konuşmayı çok sevmediğinden dilsiz

¹⁹⁵ İsmail Hakkı Atçeken, “Târik b. Ziyad ” mad, *DİA*, XXXX, s. 25.

olduğunu zannedenler bile vardır. Ama onun “r” harfinin telaffuzunda zorlandığı ve “r” harfini kullanmamaya özen gösterdiği ifade edilir. Üstün zekâyâ sahip olan Vâsıl, Ömer b. Abdullaziz’in huzurunda yapılan yarışmada irticalen “r” harfini kullanmadan konuşmuş ve en güzel hutbe onun tarafından irad edilmiştir. Onun “Hatibü’l-Mu‘tezile” (Mu‘tezile’nin hatibi) ¹⁹⁶ diye anılmasına sebep olan ve “râ” yı peltek olarak telaffuz etmesine karşın, Ömer b. Abdulâziz’in huzurunda “râ” harfini kullanmadan irad ettiği hutbenin metni şu şekildedir. ¹⁹⁷

"الحمد لله القديم بلا غاية، والباقي بلا نهاية، الذي علا في دنوه، ودنا في علوه، فلا يحويه زمان، ولا يحيط به مكان، ولا يؤوده حفظ ما خلق، ولم يخلقه على مثال سبق، بل أنشأه ابتداء، وعدله اصطناعا، فأحسن كل شيء خلقه، وتمم مشيئته، وأوضح حكمته، فدل على ألوهيته، فسبحانه لا معقب لحكمه، ولا دافع لقضائه، تواضع كل شيء لعظمته، وذل كل شيء لسلطانه، ووسع كل شيء فضله، لا يعزب عنه مثقال حبه، وهو السميع العليم. وأشهد أن لا إله إلا الله وحده، إلهها تقدست أسماؤه، وعظمت آلاؤه، علا عن صفات كل مخلوق، وتنزه عن شبه كل مصنوع، فلا تبلغها لأوهام ولا تحيط به العقول ولا الأفهام، يُعصى فيحلم، ويدعى فيسمع، ويقبل التوبة عن عباده ويعفو عن السيئات، ويعلم ما تفعلون. وأشهد شهادة حق، وقول صدق، بإخلاص ونية وصدق طوية، أن محمد بن عبدالله عبده ونبيه وخالصته، وصفيه، ابتعثه إلى خلقه بالبينّة الهدى ودين الحق، فبلغ مآلكته، ونصح لأمته، وجاهد في سبيل الله، لا تأخذه في الله لومة لائم، ولا يصدده عنه زعم زاعم، ماضيا على سنته، موفيا على قصده، حتى أتاه اليقين. فصلّى الله على محمد وعلى آل محمد أفضل وأزكى، وأتم وأنمى، وأجل وأعلى صلاة صلاها على صفوة أنبيائه، وخالصته ملائكته وأضعاف ذلك، إنه حميد مجيد. أوصيكم عباد الله مع نفسي بتقوى الله، والعمل بطاعته والمجانبة لمعصيته، فأحضكم على ما يدينكم منه، ويزلفكم لديه، فإن تقوى الله أفضل زاد، وأحسن عاقبة في معاد، ولا تلهينكم الحياة الدنيا بزينتها وخدعها، وفواتن لذاتها وشهوات آمالها فإنها متاع قليل، ومدة إلى حين، وكل شيء منها يزول، فكم عانيتم من أعاجيبها وكم نصبت لكم من حبائلها، وأهلكتم ممن جنح إليها واعتمد عليها! أذاقتهم حلوا، ومزجت لهم سما، أين الملوك الذين بنوا المدائن، وشيدوا المصانع وأوثقوا

¹⁹⁶ Muhammed Aruçi, “Vâsıl b. Atâ ” mad, *DİA*, XXXXII, s. 539.

¹⁹⁷ Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, II, s. 482-485.

الأبواب، وكثفوا الحجاب، وأعدوا الجياد، وملكوا البلاد واستخدموا التلاد، قبضتهم بمخالبها، وطحنهم بكلكلها، وعضتهم بأنيابها، وعاضتهم عن السعة ضيقاً ومن العز ذلاً، ومن الحياة فناء، فسكنوا اللحد وأكلتهم الدود، وأصبحوا لا ترا إلا مساكنهم ولا تجد إلا معالمهم ولا تحس منهم من أحد، ولا تسمع لهم نبساً، فتزودوا عافاكم الله، فإن أفضل الزاد التقوى، واتقوا الله يا أولي الأبواب لعلمكم تفلحون، جعلنا الله وإياكم ممن ينتفع بمواعظه، ويعمل لحظة وسعاده، وممن يستمتع القول فيتبع أحسنه، أولئك الذينهداهم الله وأولئك هم أولو الأبواب. إن أحسن قصص المؤمنين، وأبلغ مواضع المتقين، كتاب الله الزكية آياته، الواضح بيناته، فإذا تلي عليكم وأنصتوا له، واسمعوا لعلمكم تفلحون. أعوذ بالله القوي من الشيطان الغوي، إن الله هو السميع العليم، "قل هو الله أحد - الله الصمد - لم يلد ولم يولد- ولم يكن له كفوا أحد."¹⁹⁸

قال: "نفعنا الله وإياكم بالكتاب الحكيم، والوحي المبين، وأعاذنا وإياكم من العذاب الأليم، وأدخلنا وإياكم جنات النعيم..."

"Övgü, el-Kadîm ve el-Bâkî olan Allah 'adır. O yakınlıkta en yüce ve yücelikte de en yakın olandır. Her türlü zaman ve mekândan münezzehtir. Yarattığını gözetmek ona güç gelmez ve yarattıkları da birbirinden farklıdır. Bilakis her yarattığını da farklı bir sûrette yaratır. Yarattığına yeni bir biçim verir. Böylelikle yarattığı her şey en güzel sûrette olur ve istediğini yapar. Hikmetini ortaya çıkarır, bu da onun ulûhiyetinin emaresidir. Hükmünü değiştirecek, dilediği bir şeye mâni olacak hiçbir şey de yoktur. Onun ululuğu karşısında her şey zavallı olur, hükmü önünde her şey alçalır. O her şeyi kuşatmış, bir tohum tanesi kadar bile olsa hiç bir şey onun ilmi dışında olamaz, çünkü o her şeyi işitip ve bilendir.

Allah'ın, eşi ve benzeri olmadığına tek olduğuna şehadet ederim. O, öyle bir İlahtır ki, isimleri yüce olan, nimetleri muazzam olandır. Yarattığı varlığın sıfatlarından yücedir, yarattıklarına benzemekten münezzeh olandır. Düşler O'na ulaşamaz, akıllar ve düşünceler O'nu anlayamaz. İtaat etmeyene müsamaha eder, dua edeni duyar, tövbe eden kullarının tövbesini kabul edip kötülüklerini affeder, yaptıklarınızı bilir. Bütün samimiyetim ve imanımla şahadet ederim ki, Hz. Muhammed (s.a.v.) O'nun kulu ve elçisidir. Bütün öz ve saflığıyla; Allah onu apaçık

¹⁹⁸ İhlâs: 121/1-4.

hüccetlerle, hidâyet ve hak din üzere göndermiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de tebliğ edip, ümmetine nasihat etmiştir. Bu yolda ise cihâd etmiştir.

Kim kınarsa kınasın, O'nu Allah yolundan döndürememiştir, hiç kimse O'nu bu yoldan vazgeçmesini sağlayamamıştır, Allah'ın emirlerini samimiyetle yerine getirmiş, Allah'ın davasına bağlı kalmıştır. Hatta ona yakîn bilgi gelmiştir. Allah O'na ve O'nun en efdâl, pak, noksansız, yüce âline bütün peygamberlerinin saflığıyla, meleklerinin samimiyetiyle ve kat kat salat ve selam eylesin. O, övülmeye ve övgüye yakışandır.

Allah'ın kulları size ve nefsim O'ndan hakkıyla korkmayı, O'na boyun eğip, isyan etmemeyi tavsiye etmekteyim. O'ndan size ulaşana ve O'nun katından size gönderilene uymanızı tavsiye ediyorum. Şüphesiz ki Allah'ın takvası akıbetin en üstünü ve en güzelidir.

Dünya hayatı süsleri, tuzakları, saptıran lezzetleri ve arzularıyla sakın sizi kandırmasın. Bunların hepsinin zamanı azdır, belli bir zamana kadar olan şeylerdir. Her şey zelil olacaktır. Dünyanın baş döndüren zevkleri size nasıl da tuzak kurdu! O zevklere yönelip güvenenleri nasıl da onları perişan etti! O zevklere zehir karıştırıp onlara tatlı gösterdi.

Şehirler kuran, kalelerini sağlam yapıp kapılarına güvenen, duvarlarını sağlamlaştıran, noksan olamayan şeyler hazırlayıp, en iyi eşyaları kullanan krallar neredeler şimdi! Dünya onlara pençelerini geçirmiş, onları göğsünde iyice ezip, dişleriyle sıkıştırmış, onları bereketten kıtlığa, izzetten zillete, varlıktan yok olmaya fırlatmıştır. Böylece tabutlarda sükûnet bulmuş, orada kurtlar onları parçalamıştır. Öyle duruma gelmişler ki, sen sadece onların yaşadığı yeri görür, sadece emarelerini bulursun. Böylece onların hiç birinin farkına bile varmazsın, onlarla alakalı bir tek kelime bile işitmezsin. Azığınızı hazırlayın, Allah sizi korusun, şüphesiz en güzel azık takvadır. Ey akıl sahipleri, Allah'tan korkun umulur ki kurtuluşa erersiniz. Allah bizi ve sizi nasihatlerden istifade edip, onun mutluluğu için çalışıp, bu sözleri duyan ve en güzel şekilde onlara uyan kişilerden eylesin. Onlar Allah'ın hidâyete erdirdiği ve akıl sahibi olan kimselerdir. İman edenler için en güzel kıssa, takva sahibi olanlar için en açık nasihat şüphesiz âyetleri açık, beyanı

anlaşılır olan Allah'ın kitabıdır. Size okunduğu zaman dinleyip kulak verin. Umulur ki kurtuluşa erersiniz. Sapkın şeytandan, yüce olan Allah'a sığınırım, O işiten ve bilendir. "De ki o Allah bir ve tekdir, o Samed'dir, doğmamış ve doğurulmamıştır, hiçbir şey ona eş ve benzer olamaz."

Dedi ki: "Allah bize ve size kitabı, âyetleri ve açık vahiyleriyle fayda sağlasın. Allah, bizi ve sizi acı azaplardan muhafaza eylesin, bizi Naim cennetlerine alsın."

Bu hutbe metninde dikkat çeken ilk husus hiç şüphesiz Vâsıl b. Ata'nın irticalen cümleler arasında anlam bütünlüğü ve ahenk olan bu kadar uzun bir hutbeyi irad etmesidir. Bu durum onun kâvi bir hatip olduğuna işaret eder. Ayrıca üstlenilen dava (yani din) fevkalade savunulmuş ve kendi düşünceleri açık bir şekilde her kesimin anlayacağı bir dille ifade edilmiştir. Son olarak şunları söyleyebiliriz ki muhataplarını düşünmeye sevk etmiş, geçmişte yaşamış hükümdarlar, insanlar hakkında bir takım bilgiler vererek her şeyin geçici olduğuna önemli olan şeyin ahiret için yapılan hazırlık olduğuna işaret etmiştir.

4. Emevîler Dönemi Hitabetinin Genel Özellikleri

1. Bu dönemde tıpkı Sadru'l İslâm dönemi gibi hutbelere Allah'a hamd ve sena ile başlanırdı. Bu dönemde de Allah'a hamd ile başlamayan hutbeler **betrâ** diye isimlendirildi.

2. "أما بعد" ile asıl anlatılmak istenen konuya geçilirdi.

3. Hutbelerde göze çarpan bir diğer özellik ise sıkça yemin ifadeleri kullanılmasıdır.

4. Kurân-ı Kerim'den iktibaslar yapılırdı.

5. Hutbeler geçmiş dönemlere göre uzundur.

6. Hutbelerde şiirden alıntılar göze çarpan bir diğer özelliktir.

7. Hutbelerin tesirine ve uyandıracığı etkiye özen gösterilmeye çalışılmıştır.

8. Hatipler genellikle kendini övme, muhatabını aşağılama, tehdit etme ve korkutma üslubunu benimsemişlerdir.

9. Hutbelerde kelimelerin uyumuna ve ses tonuna dikkat edilmeye çalışılmıştır. Seci, ölçü ve ritme hutbelerde önem verilmiştir

10. Hatipler Câhiliye'den beri var olan yüksek yerden muhatabına hitap etme, başına sarık sarma, elinde dayanacağı bir baston ya da kılıç olması gibi adetleri devam ettirmişlerdir.

12. Hutbelerde genelde siyasî bir amaç güdülmüştür. Yani hitabetlerin asıl amacı siyasî propagandadır.

5. Sadru'l İslâm Dönemi ve Emevîler Dönemi Hutbeleri Arasındaki Farklar

1. Sadru'l İslâm dönemi de daha kısa olan hutbeler bu dönemde oldukça uzamıştır. Fetihler ile genişleyen topraklar sonucunda İslâm'ı yeni tanıyan ve Arapçayı bilmeyen toplumlar olmuştur. Bu sebeple hatipler ne söylemek istediklerini muhataplarına anlatabilmek için aynı anlamı ifade eden cümleler kullanmıştır. Tabi ki bu da hutbelerin uzun olmasına sebep olmuştur

2. Hutbelerde sık sık tehdit ve muhatabını uyarı üslubuna gidilmiştir. Fakat Sadru'l İslâm döneminde böyle bir duruma rastlanmamaktadır.

3. Emevîler döneminde hutbelerde amaçlananlardan biri hiç şüphesiz siyasî propaganda ve kendini haklı çıkarma politikasıdır.

4. Aslında Câhiliye âdeti olan üstünlük taslama konusu Emevîler dönemi hutbelerinde sıkça gördüğümüz bir durumdur. Bu Sadru'l İslâm dönemi hutbelerinde yer alamamaktadır.¹⁹⁹

5. Emevîler döneminde fırkalar ve grupların çok olması, karşılıklı münakaşalar nedeniyle muhatabına ağır hakaretler ve yergiler göze çarpmaktadır.

6. Kendi grubundan olmayan ya da kendi görüşünü benimsemeyenin tekfir edilmesi hatta öldürülmesi için hutbeler irad edilmiştir. Özellikle Hâricîler bu grupların başında gelir.

¹⁹⁹Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi III Emevîler Dönemi*, Fenomen Yayınları, 1. Bsk, Erzurum, 2017. s. 271-272.

SONUÇ

Nesir türünün temelini oluşturan hitabetin, insanlık tarihinde önemini inkâr etmek mümkün değildir. Arap edebiyatında hitabet, köklerini Câhiliye döneminden alır. Bu dönemde hitabetin başlıca temaları övünme ve yerme, kabile hayatı, kabileler arasındaki mücadelelerdir. Fakat üstünlük aracı haline getirilen hitabet, Câhiliye döneminde şiir kadar ön planda değildi. Ancak şiir gibi hitabette de yetenekli olan Câhiliye dönemi hatipleri hiçbir hazırlık yapmadan tamamen irticalen konuşurdu. Hutbelerinde sıkça seciye yer veren hatiplerin cümleleri kısa ve öz olurdu. Her bir kabilenin sözcülüğünü yapan hatipler vardı. Hatipler yüksek bir yere çıkıp dinleyenlere oradan seslenirdi.

Sadru'l İslâm dönemine geldiğinde hitabet sanatı Kur'an ve hadislerin etkisiyle Arapların birbiriyle yarıştıkları şiiri bile geri de bırakmayı başaracak kadar gelişmiştir. Bu dönem hatipleri hutbelerin başlangıcında Allah'a hamd ve sena ettikten sonra asıl konuya geçerlerdi. Bu dönem hatipleri hutbelerini önceden hazırlar, irticalen konuşmaz, bir şeyin önemini vurgulamak amacıyla bir cümleyi ya da ibâreyi tekrar ederdi. Ayrıca Câhiliye dönemi hatiplerinin yaptığı gibi başa sarık sarma, yüksek bir yerden dinleyicilere seslenme, eline baston ya da kılıç alma gelenekleri devam ettirilmiştir. Tamamen olmasa bile bu dönemde seciden uzaklaşmış, bunun yerine Kur'an âyetlerinden ve hadislerden iktibas edilmiştir. Bu dönemde ayrıntılara girilerek ibareler uzatılmıştır. Bu dönemde hutbelerin içeriği daha çok İslâmî konulardan oluşmaktaydı.

Sadru'l İslâm döneminin devamı niteliğinde olan Emevîler dönemi; yeni dinî fırka ve grupların ortaya çıkması, iç karışıklık ve kargaşalar, farklı siyasî gruplaşmalar, yöneticilerin (Vali- Halife) halkı tehdit ve korkuyla kendilerine itaate zorlamaları, Câhiliye âdeti olan asabiyet ve taassubunun yeniden canlanması, fetihlerin artıp sınırların genişlemesi, isyanların bastırılıp düzenin sağlanabilmesi amacıyla hitabetin daha çok siyasî bir propaganda aracı haline geldiği dönemdir. Özellikle Haricî ve Şia gibi dinî gruplar kendi düşünce ve fikirlerinin yayılması için hatipler yetiştirmiştir. Bu dönemde sık sık yemin ifadeleri kullanan hatipler, muhatabını tehdit, korkutma üslubunu benimsemişlerdir. Bu dönem hutbeleri geçmiş

dönemlere oranla daha da uzundur. Hutbeler de şiirden alıntılar yapılmış, ölçü ve ritme önem verilmiştir.

Sonuç olarak yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi bu dönemde komutanın ordusunu cesaretlendirmek amacıyla kullandığı bir yöntem, farklı siyasî ve itikadî grupların kendi görüş ve düşüncelerini yaymak için bir vasıta, devlet yöneticilerinin yaptıklarını meşrulaştıran siyasî bir propaganda aracı olarak görülen hitabet, devlet adamlarının verdiği önem ile altın çağını yaşamıştır.



KAYNAKLAR

KUR'AN-I KERİM

- APAK, Âdem; *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi I*, Ensar Yayınevi, 9.baskı, İstanbul, 2012.
- Aristo; *el-Hitâbe*, Arapça'ya Çev. Abdurrahman Bedevi, Daru'l-Kalem, Beyrut 1979.
- ARUÇI, Muhammed; “Vâsıl b. Atâ ” mad, *DİA*, XXXXII, İstanbul, 2012.
- el-ASKERÎ, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl; *Cemheretü'l-emşâl*, (nşr. Muhammed Abdüsselâm), I, Beyrut 1408/1988.
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı; “Tarık b. Ziyad ” mad, *DİA*, XXXX, İstanbul, 2011.
- AYCAN, İrfan; “Muâviye b. EbîSufyân” mad, *DİA*, XXX, İstanbul, 2005.
- _____; “ Haccac b. Yusuf es- Sekâfî” mad. *DİA*, XIV, İstanbul, 1996.
- _____; “Ziyad b. Ebih” mad. *DİA*, XLIV, İstanbul, 2013.
- AZİZOVA, Elnure; “Ukaz”, mad. *DİA*, XLII, İstanbul, 2012.
- _____; “Zülmecaz”, mad. *DİA*, XLIV, İstanbul, 2013.
- BOR, Adil; *Kur'an Belagatında Hitap ve Muhatap ilişkisi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2017.
- el-CÂHİZ, Ebû Usmân Amr b. Baħr; *el-Beyânve't-Tebyîn*, tahkik eden. HÂRÛN Abdusselâm Muhammed, Mektebetu'lİhâncî, 7.Baskı, Kahire 1418/1998, I-II.
- CÂRİM, Ali ve EMİN, Mustafa; *el-Belâgatü'l-Vâzıha*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2010.
- ÇAKAN, İsmail Lütfi; *Dinî Hitabet (Çeşitleri-İlkeleri-Örnekleri)*, İFAV Yay., İstanbul, 1998.
- _____; Hitabet ve İrşad Açısından Kur'an-ı Kerim'de Söz Çeşitleri, *I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri* (1-15 Kasım 1993), DİB Yay., Ankara, 1995.
- _____; GÜNDÜZ, İrfan ve ÇİÇEK, Yakup; *İmam Hatip Liseleri İçin Hitabet ve Mesleki Uygulama*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- ÇETİN, Abdurrahman; *Hitabet ve İrşad*, Emin Yay., 14. Baskı, Bursa, 2019.

ÇUBUKÇU, Asri; “Eksem b. Şayfî”, mad. *DİA*, X, İstanbul, 1995.

DAYF, Şevkî; *Târîhu ’l-Edebî’l-Arabî* (el-‘Asru’l-Câhilî), nşr. Dâru’l-Meârif, Kâhire 1960.

_____, *Târîhu ’l-Edabi’l- Arabî*, (el- ‘Asru’l-İslâmî), Daru’l-Me‘arif, Kahire 1976.

DEMİRAYAK, Kenan; *Arap Edebiyat Tarihi-I Câhiliye Dönemi*, Fenomen Yay., Erzurum, 2012,

_____; *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru’l-İslam Dönemi*, 3. Baskı, Fenomen Yay., Erzurum, 2017.

_____; *Arap Edebiyatı Tarihi-III Emeviler Dönemi*, Fenomen Yay., 1. Bsk, Erzurum, 2017.

_____; ve SAVRAN, Ahmet; *Arap Edebiyatı Tarihi Câhiliye Dönemi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum, 1996.

DURMUŞ, İsmail ve Öz, Mustafa; “Sahbân el-Vâilî” mad. *DİA*, XXXV, İstanbul, 2018.

EFENDİOĞLU, Mehmet; “Zübeyr b. Avvam” mad. *DİA*, XLIV, İstanbul, 2013.

ELMALI, Hüseyin; “Hitabet” mad, *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998.

ERUL, Bünyamin; “Veda Hutbesi” mad. *DİA*, XLII, İstanbul, 2012.

FAYDA, Mustafa; *İslam Tarihi el Kitabı*, 2. Baskı, Ankara, 2013.

_____; “Âişe”, mad. *DİA*, II. İstanbul, 1989.

_____; “Ömer,” mad, *DİA*, XXXIV, İstanbul, 2007.

_____; “Câhiliye” mad, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993.

HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah; “Beraat-i İstihlal” mad. *DİA*, V, İstanbul, 1992.

HAFÂCÎ, Muhammed Abdu’l-Mun‘im; *el-Edebu’l-‘Arabî ve Târîhihi (fî Aşreyni’l-Umevî ve’l- ‘Abbâsî)*, Dâru’l-Cîl, Beyrût h.1410/1990.

_____, *el-Ḥayâtu’l-Edebiyye ba’de Zuhûri’l-İslâm*, Dâru’l-Cîl, Beyrut h.1410/1990.

_____, *el-Ḥayâtu’l-Edebiyye fî’l-Asri’l-Câhilî*, Dâru’l-Cîl, Beyrût 1992.

- HANNÂ el-FÂHÛRÎ; *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî* (el-Edebu'l-Kadim), Beyrut, 1986.
- HATİBOĞLU, İbrahim; “Muammerûn” mad. *DİA*, XXX, İstanbul, 2005.
- İBN ABDİ RABBİH, Ahmed b. Muhammed b. el-Endulusî; *el-Ikdu'l-Ferîd*, 1.bs, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- İBN MANZUR, Cemâlüddin; *Lisânü'l-Arab*, DâruSadr, Beyrut, 1990.
- İPEK, M. Selim; Hatip olarak Ziyâd b. Ebîh ve Hutbet'ul-Betra, *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 38, Haziran 2015.
- KALKAŞENDİ; *Şubhu'l-A'şâ, I-XIV*, Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1922.
- KAPAR, Mehmet, Ali; “Kus b. Sâide” mad. *DİA*, XXVI, İstanbul, 2002.
- _____, “Eyyâmü'lArab” mad. *DİA*, XII, İstanbul, 1995.
- KAYA, Mahmud; “Hitabet” mad, *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998.
- KAZANCI, Ahmet Lütfi; *Peygamberimizin Hitabeti*, 5. Baskı, Ensar Yay., İstanbul, 2018.
- el-KUŞEYRÎ, Muslim b. Haccâc; *SahîhuMuslim*, Mevsuatu's-Sunne el-Kutubi's-Sitte ve Şurûhuha, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- KUZGUN, Şaban; “Hanîf” mad. *DİA*, XVI, İstanbul, 1997.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri; “Sakifetü Beni Saide” mad. *DİA*, XXXVI İstanbul, 2009.
- MERTOĞLU, M. Suat; “Ümmi”, mad. *DİA*, XLII, İstanbul, 2012.
- MÜBAREK Zeki; *en-Nesru'l-Fenni fi'l-karni'r-Rabi' el-Hicrî*, I-II, nşr. Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 2006.
- ÖNKAL, Ahmet; “Ahnef b. Kays” mad, *DİA*, II, İstanbul, 1989.
- _____; “Alkame b. Ulâse” mad. *DİA*, II. İstanbul, 1989.
- _____; “Amr b. el-Âs”, mad, *DİA*, III. İstanbul, 1991.
- ÖZAYDIN, Abdulkirim; “Asr-ı Saâdet”, mad. *DİA*, III, İstanbul, 1991.

- ÖZBALIKÇI, M. Reşit; *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, Yeni Akademi Yay., İzmir, 2005
- SAFVET, Ahmed Zekî; *Cemheretu Huṭabi'l-'Arab fî 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, I, II, Kahire, 1302/1933.
- SÖNMEZ, Nesim; *Câhiliye Dönemive Sadru'l İslam Döneminde Hitabet*, Doktora Tezi, Erzurum, 2013.
- TURAN, Osman; *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1996.
- TÜLÜCE, Süleyman; Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşei, *İİFD*, 4, 1980.
- UĞUR, Müçteba; Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII, 1986.
- UZUN, Mustafa İsmet; "İktibas" mad, *DİA*, XXII, İstanbul, 2000.
- UZUN, Tacettin; Dil ve Edebiyat Yönünden Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hulefâ-i Râşidîn *İstem Dergisi*, 6, 2005.
- _____; *Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Rasidîn'in Hutbe ve Mektupları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1985.
- KANDEMİR, M. Yaşar; "Ali" mad. *DİA*, II. İstanbul, 1989.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; "Abdumelik b. Mervân " mad, *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- _____; "Abdullah b. Zubeyr b. Avvâm", mad. *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- _____; "Abdumelik b. Mervân " mad, *DİA*, I, İstanbul, 1988.
- YİĞİT, İsmail; *"Emevîler"* Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2016.
- _____; "Emeviler" mad. *DİA*, XI. İstanbul, 1995.
- _____; "Ömer b. Abdilazîz " mad, *DİA*, XXXIV, İstanbul, 2007.
- YÜZENDAĞ; Ahmet, *Hitabet Dersleri*, DİB Yay., Ankara, 1964.
- ZEYDAN Corcî; *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyye*, Dâru'l-Hilâl, Kahire Tarihsiz, I.

